

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Diplomová práce

2012

Eliška Maxová

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra archeologie

Studijní program Historické vědy

Studijní obor Archeologie

Diplomová práce

Antropofagie v době bronzové na území

Čech: mýtus nebo skutečnost?

Eliška Maxová

Vedoucí práce:

PhDr. Ladislav Šmejda, Ph.D.

Katedra archeologie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2012

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval(a) samostatně a použil(a) jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2012

.....

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucímu práce Ph.Dr. Ladislavu Šmejdovi, Ph.D. za konzultace a poskytnutou literaturu, především pak za zadání práce s touto tematikou. Další dík patří Ph.Dr. Petru Menšíkovi, Ph.D. za konzultace, podnětné nápady a podporu. Nemalé poděkování patří pracovníkům antropologického oddělení PM NM v Praze za zpřístupnění kosterního materiálu. Jmenovitě bych pak výslovně chtěla poděkovat kurátorům RNDr. Miluši Dobisíkové, RNDr. Petru Velemínskému, Ph.D. a RNDr. Petře Havelkové, Ph.D. za cenné odborné rady a podněty, poskytnutou literaturu a velkou podporu při psaní práce. Další osobou, která pomohla při psaní této práce a patří jí zasloužený dík, je kurátorka paleolitických a neolitických sbírek HM NM Mgr. Lucie Vélová. Děkuji jí za poskytnutou literaturu a konzultace. V neposlední řadě bych ráda poděkovala všem, kteří mě během psaní podporovali, především pak mé rodině.

Obsah

1	ÚVOD	7
1.1	Cíle práce	8
1.2	Použitá literatura a terminologie	9
2	KANIBALISMUS V SOCIOKULTURNÍ PERSPEKTIVĚ	10
2.1	Antropofagie, lidojedství a kanibalismus	10
2.2	Diskurs kanibalismu v sociokulturní antropologii.....	10
2.2.1	Kritika „literárního“ kanibalismu	12
2.2.2	Klasifikace kanibalismu	14
2.2.2.1	Klasifikace z hlediska motivace.....	15
2.2.2.2	Klasifikace z hlediska původu oběti (objektu) kanibalismu.....	18
3	KANIBALISMUS V ARCHEOLOGICKÉ A BIOARCHEOLOGICKÉ PERSPEKTIVĚ	20
3.1	Tafonomie kosterních pozůstatků.....	20
3.2	Tafonomický model pro rozpoznání kanibalismu.....	21
3.3	Ekvifinalita v osteologických souborech.....	25
3.4	Případová studie: Alfred Packer	26
4	DOBA BRONZOVÁ NA ÚZEMÍ ČECH	29
4.1	Zacházení s těly zemřelých v době bronzové.....	30
4.1.1	Únětická kultura	30
4.1.2	Mohylové kultury střední doby bronzové	33
4.1.3	Komplex kultur popelnicových polí	35

4.2	Lidské kosterní pozůstatky na sídlištích	37
5	KANIBALISMUS V DOBĚ BRONZOVÉ NA ÚZEMÍ ČECH.....	40
5.1	Osteologický soubor	41
5.2	Antropologická analýza a syntéza.....	41
5.2.1	Anatomická identifikace a zachovalost povrchu kostí.....	44
5.2.2	Kompletnost skeletu	48
5.2.3	Fragmentarizace a typy fraktur	49
5.2.4	Zářezy na kostech	52
5.2.5	Termální modifikace kostí.....	55
5.2.6	Biochemické analýzy	56
5.3	Interpretace a alternativní modely.....	57
5.3.1	Sekundární pohřby a sekundární uložení.....	58
5.3.2	Projev interpersonálního násilí a otázka válečnických aktivit.....	59
5.3.3	Intencionální mutilace a mučení, získávání trofejí	61
5.3.4	Exekuce.....	61
5.3.5	Otázka lidských obětí.....	62
6	DISKUSE.....	63
6.1	Sociokulturní perspektiva kanibalismu	63
6.2	Archeologická a bioarcheologická perspektiva kanibalismu	64
6.3	Kanibalismus v době bronzové na území Čech	66
7	ZÁVĚR	73
8	POUŽITÁ LITERATURA.....	75
9	RESUMÉ	86
10	PŘÍLOHY	87

„Předměty nebo úkony nabývají hodnoty, a tím se stávají reálnými, jestliže se tím či oním způsobem podílejí na realitě, která je přesahuje.“

(Eliade 1993, 9)

1 ÚVOD

Již v 19. století se v české archeologické odborné literatuře objevují úvahy nad existencí antropofagie/kanibalismu u minulých populací (např. *Matiegka 1893-94*). Výchozím materiálem pro konstrukci těchto hypotéz jsou nalézané kosterní pozůstatky v sídlištním kontextu. Hlavními argumenty svědčící pro existenci těchto praktik jsou vysoká fragmentárnost osteologického souboru a s ní související intencionální poškození kostí (např. rozlámání díky předpokládaným kuchyňským zásahům), společné uložení lidských a zvířecích kostí v jednotlivých objektech (sídlištních jamách), stejně jako stopy zářezů a makroskopicky identifikovaných tepelných modifikací (např. opal, ožeh, vaření). Tyto hypotézy byly po celé 20. století podporovány objevy nových archeologických situací, v nichž jsou intencionálně modifikované kosti nacházeny.

Jen zřídka se můžeme v odborné literatuře tohoto období setkat s dalšími hypotézami, které by se snažily problematiku lidských kostí (příp. neúplných koster) v sídlištním kontextu uchopit na základě jiných relevantních dat – nalézt alternativní model sociálního chování minulých populací (např. *Holý 1956; Kandert 1982*). Do jisté míry tuto skutečnost můžeme připsat tomu, že živnou půdou pro tyto úvahy byly antropologické posudky antropologů, kteří existenci antropofagie/kanibalismu díky výše zmíněným indikátorům připouštěli – ne-li přímo prosazovali (např. *Chochol 1979; Jelínek 1989*).

Antropofagie/kanibalismus jakožto kulturní instituce musí být vždy posuzována v kontextu dané společnosti - jako každá jiná kulturní instituce. V archeologii je však tento přístup neuskutečnitelný. Setkáváme se pouze s mrtvým světem (kulturou), který tvoří transformované pozůstatky živé kultury (Neustupný 2007, 47). Archeologické prameny mohou odrážet chování minulých lidí. Ovšem zdaleka ne všechny způsoby chování zanechávají stopu, resp. jsou zachytitelné. Otázkou však při těchto úvahách zůstává, zda je vůbec možné praktiky spojené s antropofagií/kanibalismem v archeologickém kontextu s jistotou identifikovat.

Netvrdíme, že instituce antropofagie/kanibalismu v minulosti nemohla existovat. Hlavním problémem není její skutečná existence, nýbrž možnosti jejího relevantního prokázání. Právě tento problém nebyl v českém prostředí doposud systematicky řešen, což napomohlo k implicitnímu udržování novodobého „antropofagického mýtu“ v české archeologické a antropologické vědě na základě několika málo dokola opakovaných argumentů:

„Jednotlivé kosti v jamách a (jen výjimečně zjištěné) stopy vaření či okusování dosvědčují, že i antropofagie pravděpodobně existovala, i když její prokázání je složitější, než se před několika desetiletími zdálo.“ (Jiráň 2008, 238).

1.1 Cíle práce

Antropofagie/kanibalismus představuje komplexní problematiku, která si vyžaduje využití interdisciplinárního přístupu. Domníváme se, že pro pozdější archeologické modelování bude nezbytný sociokulturní pohled na to, co si pod antropofagií/kanibalismem vůbec představit, jak se na ně během staletí vyvíjel pohled západní společnosti a co o těchto praktikách říká etnografická literatura. Zhodnotíme tak použitelnost etnografických pramenů v rámci archeologického modelování. Dále se zaměříme na odborné práce, které otázku antropofagie/kanibalismu řeší

na poli archeologie a antropologie (bioarcheologie), a jaká kritéria si zvolili k jejich prokazování. Uvažovaná kritéria pak uvedeme do kontextu archeologické metody. V další části práce se pak budeme zabývat existencí kanibalismu v době bronzové. V tomto kontextu se pokusíme zhodnotit zásahy na kosterním materiálu ze 7 lokalit, v rámci kterých se o kanibalských praktikách v minulosti uvažovalo. Pozornost bude věnována rovněž kritické reflexi dosavadních úvah o kanibalismu v českém prostředí a alternativním modelům chování, které s perimortálními a postmortálními zásahy mohou souviset.

Součástí práce je přiložená databáze lokalit doby bronzové, u kterých byly pozorovány stopy násilí, případně je vznik osteologických souborů (z těchto lokalit pocházejících) interpretován jako důsledek kanibalských praktik. Objekty v databázi jsou archeologické objekty vybraných lokalit. Jako deskriptory jsme zvolili: název lokality, okres, kultura doby bronzové, číslo objektu, MNI (*minimum number of individuals*), kompletnost skeletu, přítomnost násilí, popis násilných zásahů, přítomnost zvířecích kostí, autor antropologického posudku, a autor archeologické studie, ve které jsme lokalitu dohledali.

1.2 Použitá literatura a terminologie

Pro účely této práce jsme vycházeli jak z české, tak převážně angloamerické literatury. Ne vždy jsme však pro všechny výrazy našli vhodný překlad. Proto jsme vedle našeho českého překladu termínu uvedli pro jistotu i anglický výraz, případně použili pouze anglický výraz, když jsme pro pojem nenašli vhodný ekvivalent v českém jazyce.

2 KANIBALISMUS V SOCIOKULTURNÍ PERSPEKTIVĚ

2.1 Antropofagie, lidojedství a kanibalismus

Nejprve se pozastavme u zdánlivě neexistujících rozdílů mezi výše uvedenými pojmy. Všechny jsou v odborné literatuře využívána jako synonyma pro označení konzumace příslušníků vlastního druhu, resp. částí jejich těl a tkání (orgány, krev, atd.). Přesto v nich lze z etymologického hlediska spatřovat rozdíl.

Antropofagie (řec. *anthropos* = člověk, *phagein* = pozřít), do češtiny možno přeložit jako lidojedství (případně lidožroutství), nemusí mít nic společného s označovanou skutečností konzumace člověka člověkem. Odkazuje pouze na konzumovaný objekt – člověka (*Hubinger 1996, 6*).

Naopak pojem kanibalismus, který vznikl jako zkomolenina slova Caribales (obyvatelé ostrovů v Karibském moři a pobřeží Jižní Ameriky, kteří měli u svých sousedů pověst lidojedů), označuje skutečnost pojídání příslušníka určitého druhu příslušníkem svého vlastního druhu (*Hubinger 1996, 6*).

Z etymologického hlediska by bylo tedy vhodnější užívat termínu kanibalismus, v následujícím textu budeme proto užívat tohoto pojmu. Termín antropofagie je v dnešní době používán některými odborníky pro stylistické zpestření názvu svého díla, případně snad i jako doklad vlastní učenosti a sečtělosti (*Hubinger 1996, 6*).

2.2 Diskurs kanibalismu v sociokulturní antropologii

Kanibalismus má v sociokulturní antropologii a etnografii společného jmenovatele – okrajovost (geografickou, sociální). Tato okrajovost je do jisté míry důsledkem etnocentrického pohledu, který je od počátků spojen se zájmem o jiné kultury, o „ty druhé“, kteří nespádají do naší vlastní společnosti, případně jsou odsunuti na její okraj a chápáni jako devianti (*Lindenbaum 2004, 476*).

Za prvního průkopníka zájmu o různorodost lidských populací je považován starořecký historik Herodotos (*Arens 1979; 10*). Zmiňuje se o kmeni Androfágů, který měl přijít na pomoc Skythům v boji proti Dáreiovi:

„Androfágové mají ze všech lidí nejdivočejší mravy. Neznají právo a neřídí se žádnými zákony. Jsou kočovníky, oděv nosí podobný skythskému, ale mluví svým vlastním jazykem. Jediní z tamních lidí jsou lidožrouty.“ (*Herodotos 1972, 256*)

I další antičtí autoři se ve svých spisech zmiňují o praktikách kanibalismu u příslušníků společností, kteří žili za hranicemi jejich „civilizovaného“ světa - např. Erastoshenes, Strabon (*Bouzek – Koutecký 1980, 416*). S dalšími cestovateli, kteří podnikali výpravné cesty do „exotických“ zemí střední Asie, se setkáváme až na sklonku 13. století (*Budil 2003, 56*). Asociace spojené s objevováním Východu byli mezi cestovateli vesměs pozitivní (*Lindenbaum 2004, 485*).

Zásadní zvrát však nastává s objevením Nového světa koncem 15. století (později také s ostrovy v Tichém oceánu). V této době se formuje specifický pohled na domorodé obyvatelstvo (pro Evropany „těch druhých“) v podobě „mýtu ušlechtilého divocha“, který odráží nostalgii tehdejší společnosti po ztraceném ráji (*Budil 2003, 65*). Kanibalismus byl vnímán v tomto kontextu jako aspekt přirozenosti (*Lindenbaum 2004, 488*). Postava kanibala byla v tomto smyslu zásadní ve formování identity západní společnosti, ve které žijeme – tedy především v rámci jejího sebevymezení vůči „těm druhým“ (*tamtéž, 493*).

Postupem času se však tyto představy mění. Koncem 18. století (především pak v 19. století) jsou představy o „ušlechtilém divochovi - kanibalovi“ neudržitelné. V této době se vytváří představa, která je spojena s pravým opakem „ušlechtilého divocha“ – představa primitivního, nevzdělaného tvora, kterého je nutno „zcivilizovat“. Souvisí to do jisté míry s ospravedlněním západního kolonialismu, expanzionismu a ekonomické hegemonie (*Lindenbaum 2004, 489-490*). Tento pohled již neměl daleko

k sociálnímu evolucionismu, který vznikl od druhé poloviny 19. století a vyústil v extrémní rasismus v první polovině 20. století.

Představy spojené s kanibalismem ve 20. století jsou stejně rozmanité jako samotné antropologické školy (resp. paradigmaty). Kanibalismus byl vnímán v kontextu různých kulturních, biologických a ekologických hledisek: souvislost institucí čarodějnictví a kanibalismu (funkcionalismus), způsob úpravy masa (strukturalismus), nutriční hodnota lidského masa a přirozený výběr (kulturní materialismus a neoevolucionismus) (Arens 1979, 16-17; Lindenbaum 2004, 480-482).

2.2.1 Kritika „literárního“ kanibalismu

Zásadní zvrát v antropologickém diskursu kanibalismu představovala práce W. Arense (1979). Ve své práci věnované kanibalismu ukázal, že pro studium kanibalismu neexistují žádné primární etnografické prameny. Zpochybnil tak premisu, že kanibalismus jakožto „kulturní fakt“ je a byl pozorovatelnou, resp. empirickou skutečností. Domnívá se, že soudobé výzkumy instituce kanibalismu se snaží podpořit skrze vybraný etnografický materiál předem připravené výsledky (*tamtéž*, 21-22). Upozorňuje rovněž na skutečnost, že pokud se kanibalské praktiky někde vyskytovaly, v přítomnosti etnografů, kteří je měli zaznamenat, již nebyly praktikovány. Vystává nám zde paradox, že: „...*kanibalismus se ojedinele vyskytne tam, kde nejsou žádní antropologové, aby ho zaznamenali.*“ (*tamtéž*, 109) Stejně tak autor upozorňuje na to, že antropologové implicitně udržují konstrukt kanibalismus, aby vzbudili zájem u veřejného mínění (*tamtéž*, 172).

V českém prostředí se s takovou snahou můžeme setkat např. u M. Štingla (1970). Ve svém cestopisu popisuje mj. populace žijící v dnešní Melanésii. Tyto populace údajně praktikují kanibalismus. Interpretuje:

„Proč zabíjejí? Proč Melanésané a Papuánci zabíjejí a pojídají jiné lidi? ... Ten nejběžnější [důvod] je vlastně nejbanálnější: pojídají lidské maso prostě proto, že jim chutná. A protože etika, normy lidských vztahů jsou ve společnosti, která leckde sotva vykročila ze střežíčků kamenné doby, jiné než u nás, nepovažují Melanésané a Papuánci tento důvod za nijak nedůstojný nebo dokonce zavrženíhodný.“ (Stingl 1970, 210)

Arens (1979) dále kritizuje první historické zprávy z konce 15. a 16. století (z období prvních koloniálních výprav do Nového Světa). Upozorňuje na skutečnost, že jsou tyto zprávy spojeny s osobami conquistadorů – osob, které jsou odpovědné za způsob dobývání a jeho ospravedlnění před evropskou civilizací (*tamtéž*, 59). Stejně tak je třeba věnovat pozornost vztahům mezi jednotlivými domorodými kmeny, kterým často údajný kanibalismus praktikovaný nepřáteli sloužil k sebeidentifikaci vlastního kmene, resp. sociální skupiny (*tamtéž*, 45). V soudobých afrických etnografických společnostech (např. kmen Mende) je kanibalismus vnímán jako neodpuštělný zločin, nikoliv jako rozšířený zvyk. Pokud je někdo z praktikování kanibalismu obviněn, nelze mu odpustit a může být za tento čin popraven. Zda čin spáchal nebo ne není směrodatné (*tamtéž*, 93).

Za přímý doklad provozování kanibalismu je považována nemoc kuru¹, vyskytující se na Nové Guineji u kmene Fore. Od roku 1957 ji zde studoval D.C. Gajdusek a V. Zigas. Zpočátku tito badatelé připouštěli dvě hypotézy vysvětlující vznik sledované choroby – genetický (geneticky determinovaný původ) a environmentální (infikované místní zdroje potravy). Ani jedna z nich však neobstála. Poté co se Gajdusek vrátil do USA, provedl pokus, při kterém byl infikován šimpanz po požití lidského mozku jedince, který zemřel na kuru (Arens 1979, 103-109). Přesto přenos nemoci prostřednictvím kanibalismu je hypotézou, jak z medicínské definice této nemoci vyplývá (Vokurka – Hugo 2004, 468).

¹ **Kuru** je nervové onemocnění vyskytující se v oblasti Nové Guineje. Předpokládá se, že infekční činitel (prion) je přenášen kanibalismem (rituální požívání mozku mrtvých). Vývoj choroby trvá až několik let (dř. „pomalá viróza“) a vede k smrti. Morfologicky jsou změny na mozečku a v oblasti šedé hmoty kůry a míchy. Klinicky je patrný třes, mozečkové a extrapyramidové příznaky (Vokurka – Hugo 2004, 468)

Nesporným faktem rovněž zůstává, že všechny etnografické společnosti, u nichž se o existenci kanibalismu uvažuje, případně u nich byly tyto praktiky etnograficky „popsány“, byly označeny jako kanibalské někým jiným, než členy ze svých vlastních řad. Skutečná otázka tedy nezní, proč jsou některé společnosti k pojídání příslušníků vlastního druhu „uchylují“, ale proč jsou z této praktiky nařčeni někým jiným (Arens 1979,139). Pokud jedna skupina předpokládá, že druhá (např. sousední) skupina praktikuje kanibalismus, lze tento fakt chápat jako sociální konstrukci a prostředek k udržování kulturních hranic (*tamtéž*, 145).

Arens (1979) připouští teoretickou možnost, že kanibalismus mohl někde a někdy existovat. Soudobé důkazy však neumožňují vyslovit takové závěry, že byl kanibalismus běžným kulturním jevem. Upozorňuje na etickou odpovědnost a nutnost přehodnotit tento myšlenkový konstrukt, který vyvolává mystifikující představy mezi laickou veřejností (*tamtéž*, 182-183).

2.2.2 Klasifikace kanibalismu

I přes to, že Arens (1979) svojí prací zpochybnil existenci kanibalismu, doposud existují vědci - „klasifikátoři“, kteří se snaží vytvořit kategorie obsahující všechna možná vyjádření sledovaného jevu (*tamtéž*, 17). V literatuře se můžeme setkat s jeho různými „typy“, resp. pokusy o jeho klasifikaci, např. z hlediska motivace pro praktikování kanibalismu nebo z hlediska příslušnosti konzumovaného objektu. Je třeba mít ale stále na paměti, že tyto kategorie jsou vytvořeny v kontextu naší společnosti, resp. diskurzu západní vědy. Pokud o nich uvažujeme v sociokulturní perspektivě, musíme uvažovat i tu skutečnost, že – za předpokladu jejich reálné existence v sociálním světě - se mohou tyto kategorie v žité realitě vzájemně prolínat (*Lindenbaum 2004*, 479-480).

2.2.2.1 Klasifikace z hlediska motivace

Gastronomický kanibalismus lze chápat jako konzumaci lidského masa pro jeho výživnou či chuťovou hodnotu (např. *Cáceres et al. 2007*, 900). Do této kategorie bychom zařadili i Matiegkovu hypotézu o pravěkém kanibalismu praktikovaný knovízskou populací. Hovoří o něm jako o „pravém lidožroutství z mlsavosti“ (*Matiegka 1896*, 288). Soudobá západní věda klasifikuje gastronomický kanibalismus jako psychopatologickou poruchu (*Lindenbaum 2004*, 477).

Další vymezenou a standardně uváděnou kategorií je tzv. „*survival*“ kanibalismus, který je v podstatě potravní strategií k přežití uplatňovanou v extrémních podmínkách hladovění (*Lindenbaum 2004*, 478). Tuto kategorii lze začlenit do širší kategorie gastronomického kanibalismu, tedy kanibalismu praktikovaného pro výživnou hodnotu lidského masa. Konkrétnímu případu Alfreda Packera, které do této kategorie spadá, věnujeme zvláštní podkapitolu (Kapitola 3.4 Případová studie: Alfred Packer).

Praktikování kanibalismu, který spadá do těchto dvou kategorií, je z recentní doby dobře doloženo. Informace pocházejí od lidí, kteří přežili extrémní podmínky žízně a hladovění díky konzumaci svých zesnulých společníků (tj. jedinců vlastního druhu) nebo jejich částí. Tyto podmínky nastávají během velkých hladomorů nebo jako důsledek různých neštěstí, která je přivedou mimo „civilizovaný“ svět bez zásob potravin (ztroskotání lodí, havárie letadla, ztracení v horách, poušti, džungli nebo na zasněžené či zaledněné ploše) (*Askenasy 1994*, 83). Informace o těchto incidentech máme od očitých svědků, kteří neštěstí přežili, případně od samotných kanibalů – tedy od lidí, kteří pocházejí z našeho západního civilizačního okruhu.

Zajímavou socio-evolucionistickou hypotézu vyslovil J. Matiegka (1983-84) o „*survival*“ kanibalismu jakožto základním a výchozím faktoru při vzniku žárového pohřebního ritu: „*Jest možno, že za doby glacialní následkem nedostatku potravy, tedy z nouze dohnán byl člověk primitivní*

k požívání lidského masa: že se pak antropofagie udržela, až ji vždy stoupající vzdělanost a snad i vliv jižních národů vyhubily. ... Konečně zbylo jen symbolické lidožroutství. ... Aneb bylo celé tělo, jak jindy k požívání pečeno, - nyní spáleno. ... Jak lze si jinak vysvětliti přechod od pohřbívání ku spalování mrtvol než lidožroutstvím?“ (Matiegka 1986, 498).

Další kategorii představuje tzv. medicínský kanibalismus praktikovaný v postrenesanční Evropě 16. až 18. století. Lidské maso, srdce, kosti i jiné tělesné partie byly různým způsobem upravovány a údajně prodávány ve specializovaných obchodech. Pro lékařské účely měla být využívána i např. lidská krev (léčba epilepsie), kterou prodávali popravčí (Gordon-Grube 1988, 406-407).

Rituální/magický kanibalismus představuje další, co do vymezení nejširší kategorii. Souvisí se skutečností, že kanibalismus u etnograficky zkoumaných společností, které žijí či žily na okraji nebo zcela mimo západní civilizaci, souvisí s náboženskými a magickými představami. Kanibalské praktiky se pak stávají součástí rozmanitých rituálů (např. kosmogonických, kosmologických, zemědělských, pohřebních či válečných) (Arens 1979, 18; Fausto 2007, 508-512; Hubinger 1996, 7; Lindenbaum 2004, 479). Tím jsou v dané společnosti institucionalizované, a proto společensky akceptované.

Rituál jako kulturní a sociální jev představuje komplexní téma sociokulturní antropologie (Turner 2004, 17). V české archeologické literatuře se můžeme setkat se vzájemným zaměňováním těchto pojmů, které odkazují k iracionální posvátné sféře, případně k určitým nadpřirozeným entitám: rituální/sakrální sféra, kdy se například J. Bouzek a D. Koutecký (1980) zmiňují o rituální sféře jako protikladu k profánní sféře (tamtéž, 418). „Rituály jsou zinscenované události, které se pokaždé řídí standardními předpisy“ (Murphy 2004, 186). Rituál lze také považovat za názornou demonstraci náboženství (Eriksen 2008, 273).

Z této zjednodušené definice jasně vyplývá, že jedním z prvků náboženského rituálu je jeho spojitost se sakrální (posvátnou) sférou,

kteřá rituál zastřešuje. Tvoří její „praktickou“ část, která je zhmotněná skrze jednání lidských bytostí. Neméně důležité potom je jeho opakování. Je jeho hlavním a určujícím prvkem. Rituál proto může být provozován i mimo náboženství, může mít zcela profánní charakter. Za rituál je v západní civilizaci považován i např. rockový koncert nebo kolektivní sport (fotbal, atd.) (Eriksen 2008, 273). Pokud tedy chceme hovořit o rituálním kanibalismu, budeme mluvit o opakovaném jevu, který bude mít vždy totožný a institucionalizovaný scénář, tj. teoreticky zanechá pokaždé stejné materiální stopy, jež se projeví konkrétními strukturami v rámci archeologických kontextů i osteologických souborů.

Magie je pak zjednodušeně definována jako zvyklost spojená s „používáním určitých zaklínadel, předmětů nebo činností, které by měly vést k žádaným výsledkům“ (Murphy 2004, 180), tj. jako praktická činnost, která může (ale nemusí) být jednorázová. J.G.Frazer (1994) hovoří o sympatetické magii, která vychází z předpokládaného vzájemného působení věcí, které mají určitý vnitřní soulad, případně souvislost. Toto působení pak dále člení do dvou podkategorií: magie homeopatická (založená na principu podobnosti) a magie kontaktní (založená na principu doteku) (*tamtéž*, 18-19).

Zvláštní kategorii představuje tzv. „bone ash“ kanibalismus, který spočívá v pozření popela z kostí spáleného jedince. Tento fenomén byl zaznamenán u Amahuaců a Yanomamů v Jižní Americe (Lindenbaum 2004, 479). C. Fausto (1970) se o tomto úkonu zmiňuje jako o osteofagii (*tamtéž*, 510).

Z hlediska motivace musíme uvažovat ještě o další kategorii – tzv. „innocent“ kanibalismus. V podstatě do ní spadají takové případy, ve kterých si jedinec nebyl vědom, že pozřel příslušníka svého druhu (Lindenbaum 2004, 479), případně kdy jedinec byl nucen pozřít části příslušníka (příslušníků) svého druhu – např. jako forma trestu za mimořádně těžké zločiny, forma msty nebo způsob mučení (Hubinger 1996, 7).

2.2.2.2 Klasifikace z hlediska původu oběti (objektu) kanibalismu

Podle této klasifikace je standardně rozlišován endokanibalismus, exokanibalismus a autokanibalismus. Endokanibalismus zahrnuje konzumaci jedince náležící ke stejné skupině (například kmene). Může se odehrávat například při pohřebních rituálech v souvislosti s obnovou a reprodukcí. Exokanibalismus naopak spočívá v konzumaci jedince, který pochází z jiných skupin. Je obvykle spojen s nějakou formou agrese či násilí. Autokanibalismus je pak charakterizován tím, že konzument se stává svou vlastní obětí – konzumuje část/části svého těla (*Arens 1979, 17-18; Lindenbaum 2004, 478-479*).

Kritérium pro rozlišení těchto dvou forem (pokud pomineme autokanibalismus, který praktikuje pravděpodobně každý z nás např. při okusování nehtů) je náležitost k sociální či jiné skupině. Při studiu těchto sociálních či jiných hranic, je třeba pracovat s vymezujícími kategoriemi, které jsou vlastní sledované společnosti. Pohybujeme se v oblasti tzv. emické perspektivy, která obsahuje kategorie myšlení a chování samotných studovaných aktérů, tj. takové kategorie, které považují za relevantní pouze oni sami (*Budil 2003, 19-20*).

Tento přístup je ovšem na poli archeologie a biologické antropologie téměř neuskutečnitelný. Nemáme možnost kontaktu s „živou kulturou“ a jejími příslušníky – tj. nemáme znalosti hranic tak, jak jsou nebo byly vnímány. V minulosti byly proto hledány v těchto oborech jiné alternativy vymezujících kritérií - např. otázka totožnosti kulturních a etnických skupin na poli kulturně historického paradigmatu (*Neustupný 2007, 194-196*).

Touto otázkou se zabýval i J. Chochol (1970). Ve svém článku o knovízských kostrových hrobech se pokusil mj. na základě morfologických a morfometrických vlastností dochovaných lebek zařadit sledovanou populační skupinu do stávajících typologických schémat (resp. taxonomických okruhů) soudobého paradigmatu biologické

antropologie. Nepochází však k žádnému konkrétnímu závěru (*tamtéž*, 354). Tato typologická analýza není ničím jiným než pokusem o ztotožnění taxonomického okruhu (*sic*) s kulturním okruhem. Teoreticky tedy plně zapadá do kulturně-historického paradigmatu na poli archeologie.

3 KANIBALISMUS V ARCHEOLOGICKÉ A BIOARCHEOLOGICKÉ PERSPEKTIVĚ

V archeologickém a antropologickém kontextu se lze při pokusech o identifikaci kanibalismu opřít pouze o nepřímé důkazy, které mají pro tyto praktiky svědčit. Tyto důkazy se týkají především tafonomických aspektů kosterního souboru. Jsou spojeny se zchovalostí povrchu, se způsobem modifikace kostí a se vzájemným vztahem kosterních elementů *in situ*. V dostupných studiích lze nalézt i „údajně“ prokázané přímé důkazy. Přímými důkazy jsou v tomto kontextu pouze výsledky z biochemických analýz nalezených ekofaktů (Marlar *et al.* 2000). Někteří badatelé za přímé doklady kanibalismu považují i otisky lidských zubů na kostech (Cáceres *et al.* 2007, 898), a rezidua lidských krevních proteinů na nalezených artefaktech v kontextu fragmentarizovaných osteologických souborů (např. Loy – Dixon 1998).

3.1 Tafonomie kosterních pozůstatků

Tafonomii (*taphos* = řec. pohřeb, *nomos* = řec. pravidla) lze chápat jako vědu, která se zabývá přechodem organismů (organického materiálu) z biosféry do litosféry (geologického záznamu) (Lyman 1994, 1). Tafonomie jako věda se konstituovala v úzkém vztahu k paleontologii (*tamtéž*, 12). V roce 1940 ji vymezil ruský paleontolog I. A. Efremov. Tafonomie přispěla k dnes již běžně přijímané premise, že biologické pozůstatky (tak jak se projevují v archeologickém kontextu) jsou do jisté míry zkresleny procesy, které nebyly způsobené lidským zásahem. Tyto procesy pak ovlivňují zchovalost pozůstatků, příp. jejich frekvenci (*tamtéž*, 1). Tafonomická historie jedince je v podstatě historií zesnulého, tj. začíná bezprostředně po smrti jedince (*tamtéž*, 36; Turner – Turner 1999, 10). Zahrnuje tedy i modifikace způsobené lidským zásahem. Například na základě archeozoologických výzkumů lze na základě sledování tafonomických kritérií ve zvířecích osteologických souborech studovat subsistenční strategie minulých populací (Lyman 1994, 40).

Pro pochopení problematiky tafonomie je nezbytné se seznámit se základní terminologií. Dynamická událost, která formuje fosilní záznam je nazývána tafonomický proces. Je zdrojem určitých vlivů nebo fyzických příčin modifikací rozkládajícího se těla a kosterních elementů. Tafonomický efekt je pak statický výsledek tafonomického procesu, který nese určité stopy toho, jak tento proces probíhal. Potenciální tafonomické efekty lze rozdělit do čtyř základních kategorií: disartikulace, rozptýlení (disperze), fosilizace, mechanická změna. Disartikulací rozumíme anatomickou separaci kosterních pozůstatků, obvykle je počáteční fází ztráty anatomické integrity. Rozptýlení (disperze) kosterních elementů je charakterizována zvětšení (příp. zmenšení) vzdálenosti mezi jednotlivými kosterními elementy (*Lyman 1994,35-37*). Fosilizace je charakterizována jako přirozený chemicko-fyzikální proces, při kterém je zachována morfologie kosti. Součástí tohoto procesu je ztráta organického materiálu kostní tkáně. Ve vzniklých mezerách se pak druhotně usazují minerály z okolního prostředí (*Bartsiokas – Middleton 1992, 68*). Mechanická změna kosti spočívá ve změně struktury (příp. morfologie) původní kosti díky mechanickým a fyzikálním procesům. Příkladem takové změny může být fragmentace kosti nebo abraze jejího povrchu (*Lyman 1994, 37*).

Tafonomická analýza spočívá v identifikaci druhu a charakteru tafonomických procesů ve sledovaném osteologickém souboru (*Lyman 1994, 36*). Jako vědecká práce musí být postavena na relevantních předpokladech a východiscích. Na jejich základě explicitně formulujeme hypotézy, které jsou následně testovány. Jasně formulovaná musí být rovněž metodologie (*tamtéž, 41*).

3.2 Tafonomický model pro rozpoznání kanibalismu

Dvě ze zásadních prací (ve smyslu četnosti jejich citace), které se existencí a praktikami kanibalismu u minulých populací zabývají, představují rozsáhlé práce T. D. White (1992), a C. G. Turner II - J. A. Turner (1999). V poslední zmíněné práci se autorky pokusily o systematické uchopení výskytu kanibalismu v regionálním měřítku v

prostředí amerického jihu, kde jsou od počátku 20. století nacházeny intencionálně modifikované lidské kosterní pozůstatky v sídlištním kontextu anasazijských vesnic, datovaných do 10. až 13. století n. l. Podrobným výzkumem osteologického materiálu ze 76 sídlištních areálů dochází k závěru, že kanibalismus zde byl po dlouhou dobu běžně rozšířenou praxí, která se prostřednictvím specifických modifikací kostí odráží v archeologickém a tafonomickém kontextu (*tamtéž*, 1-5). Tyto modely jsou tedy založené na induktivním přístupu (srov. *Neustupný 2007*, 165)

Je třeba upozornit, že a priori předpokládají výskyt kanibalismu bez využití jakýchkoliv etnografických analogií. Svůj model vytvořily pouze na základě osteologických souborů (*Turner – Turner 1999*, 2-5). Domnívají se, že osteologické soubory samy o sobě mohou relevantně prokázat existenci kanibalismu (*tamtéž*, 24).

C. G. Turner II a J. A. Turner (1999) pro formulaci základních předpokladů využily tafonomický model pro identifikaci kanibalismu definovaný C. G. Turner (1983). Vystihuje specifický způsob modifikace poškození osteologických souborů a jejich uložení, o nichž se autorky domnívají, že vznikly jako důsledek kanibalismu a kuchyňského zpracování (*Turner 1983*, 233-234; *Turner – Turner 1999*, 22).

Nezvratné důkazy pro identifikaci kanibalismu souvisejí (dle výše zmíněných autorek) s rozpoznáním analogických způsobů zpracování lidských a zvířecích kostí, které byly připravovány pro účely konzumace. Opírají se tedy o zooarcheologické analogie. Faktory, které se uplatnily při vzniku poškození lidských kostí, nesouvisejí se zvířecí nebo jiným zásahem environmentálního charakteru. Stejně tak lze u takto modifikovaných souborů vyloučit „běžný“ způsob pohřbení (tj. způsob pohřbívání, který se projevuje na soudobých pohřebištích sledované populace) nebo poškození vyplývající pouze z násilných zásahů (*Turner – Turner 1999*, 10).

Tento model nechápejme jako univerzální algoritmus pro identifikaci kanibalismu. Hlavním důvodem jeho zmínky v této práci je ukázka pokusu o systematického uchopení sledovaného jevu a jeho aplikace na určité osteologické soubory. Je patrné, že tento model byl vytvořen pro oblast amerického jihu, kde se na základě určitých pravidelně se vyskytujících modifikací v osteologických souborech ze sídlištních kontextů snaží indukovat chování, které bylo rozšířeno na regionální úrovni (*Turner 1983, 233-234*):

1. Jednorázové uložení ostatků během krátkého časového intervalu.
2. Zachovalost kostí je dobrá až vynikající.
3. Celkový počet kostí a kosterních fragmentů se pohybuje v rozmezí 400-3500 elementů v daném časovém (stratigrafickém) horizontu.
4. Všechny nebo téměř všechny části skeletu jsou disartikulovány.
5. Obvyklá je absence obratlů.
6. Silné perimortální poškození (polámání) je přítomno na 40-100 % kosterních elementů.
7. Polámání je způsobeno údery kladiva, výskyt spirálních a kompresních fraktur je v souboru běžný.
8. Způsob polámání je totožný u kostí hlavy, obličeje a dlouhých kostí.
9. Opálení, které následovalo po „kuchyňském“ (řeznickém) zpracování je patrné u 2-35% kosterních elementů.
10. Zářezy spojené s řeznickými úkony a procesem odnímání kůže jsou přítomny v 1-5 % všech kosterních elementů.

11. Poškození kostí spojené se zvířecím okusováním a žvýkáním je v souboru zastoupeno minimálně, obvykle v méně než 5%.
12. Rekonstrukce kostry, resp. jednotlivých kostí naznačuje, že proces poškození probíhal především v této souslednosti: a) řezání, b) lámání, a c) opálení. Případná poškození způsobená zvířaty vznikly až po těchto úkonech.
13. Frekvence výskytu pseudo-nástrojů nebo „náhodných“ výrobků z lidských kostí je 1/min. 10 000 kusů.
14. Frekvence změn způsobených lidským nebo jiným zásahem na sledovaných kostech je 95% perimortálních zlomenin, 20% opálení, 3% zářezů, 2% zvířecího okusu a žvýkání.

Tento model však díky nedostatečné dokumentaci starších nálezových kontextů a ve světle nových nálezů přehodnotily – především jeho kvantitativní aspekty. Počet kritérií zredukovaly, stanovily pouze šest základních (tzv. „*minimal taphonomic signature of cannibalism*“), které se týkají perimortálního poškození kostí (Turner – Turner 1999, 24):

1. Polámání kostí („*breakage*“).
2. Zářezy na kostech způsobené nástroji („*cut marks*“).
3. Stopy po úderech na kostech („*anvil abrasion*“, „*percussion striae*“).
4. Stopy po termální modifikaci kostí („*burning*“).
5. Chybějící obratle („*many missing vertebrae*“).
6. Specifické ohlazení kostí způsobené vařením v nádobě („*pot-polishing*“).

Tyto modely jsou jasně formulované a snaží se vystihnout určité stopy chování, které se odrážejí v osteologických souborech. I přesto, že subjektivita badatele ovlivňuje do jisté míry každý výzkum, díky jasně

definovaným a vymezeným sledovaným kritériím lze vliv této subjektivity na dosažené výsledky snížit (např. *Walrath et al. 2004*, 136).

I přesto zůstávají tyto úvahy a modely kanibalismu na úrovni teorií. Struktury (pravidelnosti), které se v osteologických souborech nacházejí, jsou vytažené z kontextu. Aplikace forezních případů (především v oblasti perimortálních fraktur) jsou značně subjektivní (*Bullock – Jones 1997*, 1745).

Navíc, modely pro identifikaci kanibalismu sice na základě jasně vymezených kritérií formulují hypotézy, nicméně tyto hypotézy zůstávají na úrovni intuitivního hodnocení, tj. nelze je statisticky testovat. Dosažené výsledky proto budou zatíženy velkou mírou subjektivity. Většina kritérií se omezuje pouze na hodnocení v rámci dichotomní klasifikace přítomnost/absence zásahu. Problematika související s kanibalismem, konkrétně pak formulace výzkumných otázek a jejich interpretace na základě dosažených výsledků, má dalekosáhlé důsledky pro obecný způsob konceptualizace výzkumných otázek a proces argumentace spojený s jejich interpretací (*Dongoske et al. 2000*, 179-180).

3.3 Ekvifinalita v osteologických souborech

Jak již bylo uvedeno výše, vytvořené modely pro identifikaci kanibalismu jsou vytvořeny především pro fragmentarizované osteologické soubory lidských kostí. Za předpokladu, že je pozitivní výskyt všech výše zmíněných kritérií v rámci sledovaného souboru identifikován, je to důsledek kanibalských praktik (*Turner – Turner 1999*, 24).

Vedle subjektivity a absence testovatelných hypotéz je dalším problémem, který v souvislosti s těmito modely vyvstává, problém ekvifinality. Základním předpokladem konceptu ekvifinality je skutečnost, že různé kulturní chování může zanechat stejné nebo podobné typy modifikací (zásahů) na jednotlivých kostech. Zásadní je v tomto ohledu vhodná metodologická uchopení daných modifikací, které může odhalit

nepatrné odlišnosti, v osteologických souborech se projevující. Stejně zásadní je i využití dalších důkazů (evidencí), které by pro pozdější interpretaci kontextu osteologických souborů byly důležitým zdrojem informací, tj. na poli archeologie uplatnit interdisciplinární přístup osteologie, bioarcheologie, demografie, případně etnohistorie (*Bullock – Jones 1997, 1745; Hurlbut 2000, 18*).

Jako příklad můžeme uvést zářezy na kostech („*cut marks*“). Vedle existující variability, která se v zářezech projevuje ve spojitosti s různými typy nástrojů (např. *Geenfield 2006, Lewis 2008, Pickering – Egeland 2006, Smith – Brickley 2004*), se v rámci těchto modifikací setkáváme i s variabilitou, která pramení z odlišného kulturního chování. Souvisí tedy s odlišnými činnostmi, které na kostech zanechávají podobné stopy. Tyto činnosti mohou být spojeny s pohřebními praktikami a sekundárními pohřby (např. *Bahn 1991; Duda 2009, 89-92*), s válečnickými trofejemi z lidských těl (např. *Andrushko et al. 2005, Knudson et al. 2009*), násilím (např. *Ogilvie – Hilton 2000, Potter – Chuipka 2010*), kanibalismem (např. *Cáceres et al. 2007*) nebo s výrobou kostěných nástrojů (např. *Turner – Turner 1999, 421-428*). V této souvislosti je třeba ještě zmínit, že z anatomického hlediska existují omezené možnosti disartikulace skeletu středních a velkých savců, tj. i člověka (*Ogilvie – Hilton 2000, 46*).

3.4 Případová studie: Alfred Packer

Do této práce jsme zařadili i jednu případovou studii, která se zabývá případem kanibalismu z 19. století. Týká se osoby Alfreda Packera (Obrázek 1), pro kterého se vžilo označení „coloradský kanibal“ (*Black 2009, 213*). Tento případ je unikátní v tom, že máme zachované podrobné historické zprávy o tomto incidentu v podobě osobní výpovědi Packera a zápisů ze soudního procesu. Stejně tak byly nalezeny i kosterní pozůstatky osob, které měl Alfred Packer zabít a ve stavu existenční nouze části těchto osob pozřít. Tento případ představuje unikátní spolupráci historie, archeologie a forenzních věd při prokazování kanibalských praktik. Kostry osob, které Packer údajně zabil, představují

v tomto ohledu jediný případ osteologických souborů spojených s kanibalskými praktikami, který se nám podařilo na základě dostupné literatury nalézt.

Alfred Packer vedl v listopadu roku 1873 výpravu celkem 21 mužů, která mířila na území dnešního Colorada s cílem hledat zlato. Díky nešťastné náhodě ztratila výprava zásoby, byli nuceni přezimovat v indiánské osadě nedaleko dnešního Montrose v Coloradu. Packer se vypravil spolu s pěti muži na další cestu 9. února 1874. Počasí jim však nepřálo, uvízli v horách. Vybudovali si dočasný tábor u dnešního města Lake City. Onen kanibalský incident proběhl právě zde. Výprava se ocitla v existenční nouzi. Údajně Packera vyhnali, aby opatřil potravu. Druhý den se vrátil a všiml si, že jeden z členů výpravy si opéká maso. Posléze zjistil, že nedaleko ohně leží zbylí tři muži výpravy. Podle výpovědi zabil Packer pouze onoho jednoho muže v sebeobraně, ostatní již byli před jeho příchodem mrtví (*Black 2009, 213-214*).

Téměř dva měsíce byl nucen díky počasí zůstat v dočasném táboře, kde se živil masem svých společníků. Když počasí dovolilo, pokusil se dostat pryč z tábora. Do indiánské rezervace Los Pinos dorazil 16. dubna 1874, kde byl zadržen poté, co se v podnapilém stavu k činu přiznal. Byl zadržen a uvězněn. Z vězení se mu však podařilo utéct. Ostatky jeho obětí byly nalezeny a řádně pohřbeny. Podle očitých svědků byly na jejich těle stopy násilné činnosti. Zanedlouho byl však zatčen podruhé a odsouzen ke čtyřiceti letům vězení (*Black 2009, 214-217*).

V roce 1989 se na místo, kde byly Packerovy oběti pohřbeny, vypravil forenzní tým, skládající se mj. z archeologů a biologických antropologů. Bylo exkavováno celkem pět jedinců. Jejich kostry byly minimálně disartikulovány (*Rautman – Fenton 2005, 323*). Nejvíce perimortálních zásahů, které bylo možné na kostrách pozorovat, byly zářezy způsobené nástrojem („*cut marks*“). Na každé kosti byl sledován počet zářezů, jejich lokace a orientace. Na základě těchto kritérií byly

vytvořeny tzv. „*cut marks map*“ (Obrázek 2), prostřednictvím kterých byla sledována distribuce zářezů na jednotlivých kostrách (*tamtéž*, 327-328).

Prostřednictvím těchto map se autoři pokusili o interpretaci sledovaných zářezů. Především chaotická orientace a distribuce zářezů svědčila o tom, že svalové skupiny byly zpracovávány (odřezávány) nezávisle jedna na druhé. Navíc zde nebyly přítomny žádné zásahy spojené s perimortálním čtvrcení těl, procesu disartikulace, stopy termálních modifikací kostí, doklady intencionální fragmentace a extrakce morku z kostí. V existenční nouzi by tyto úkony mohly souviset s potenciálním zdrojem dalších kalorií (*Rautman – Fenton 2005*, 331-332).

Z forenzního výzkumu obětí Alfreda Packera tedy vyplývá, že směrodatným a relevantním kritériem pro studium praktik spojených s kanibalismem jsou zářezy na kostře, které jsou spojeny s intencionálními zásahy ostrých nástrojů vzniklých při odnímání měkkých tkání.

4 DOBA BRONZOVÁ NA ÚZEMÍ ČECH

Doba bronzová je obdobím pravěku, které na území Čech trvalo přibližně 1,5 tisíce let. V absolutní chronologii se její vymezení pohybuje v rozmezí let 2300 až 750 př. n. l., stupně B A1 až Ha B3 pak vymezují dobu bronzovou v rámci relativní chronologie. Starší doba bronzová je na území Čech spojena s kulturou únětickou, střední dobu bronzovou reprezentují mohylové kultury, mladší a pozdní období doby bronzové je reprezentováno kulturami popelnicových polí (*Jiráň 2008, 11*).

V archeologických kontextech doby bronzové kulminuje výskyt lidských kosterních pozůstatků v rámci sídlištních areálů. Setkáváme se s nimi již v rámci únětické kultury, vrchol jejich výskytu lze však zaznamenat až v období mladší a pozdní doby bronzové, především pak v kultuře knovízské (*Vlčková 2005, 42-43*). Právě výskyt lidských kosterních pozůstatků v rámci sídelních areálů je spojován s existencí kanibalismu. Úvahy o kanibalismu jsou však v zásadě spojeny pouze s kulturou knovízskou (např. *Chochol 1954a, Bouzek – Koutecký 1980*). Ve starší době bronzové jsou lidské kosterní pozůstatky spojovány především se stopami násilí, např. kostrový pohřeb ze Mcel (*Chochol 1971a*). Přestože jsou modifikace spojené s násilnými zásahy na této kostře srovnatelné s modifikacemi způsobené kanibalismem (srov. *Chochol 1971b, 354*), možnost kanibalických praktik není explicitně vyjádřena. Kanibalismus však podle některých autorů nelze vyloučit ani v únětické kultuře, jeho doklad je spatřován ve čtvrcení těl (*Pleiner – Rybová 1978, 372*).

Než přejdeme k řešení otázky existence kanibalismu v době bronzové, nastíníme základní konvenční pravidla v pohřbívání jednotlivých kultur daného období. Vytvoříme tím teoretický rámec, ve kterém budeme schopni uvažovat o problematice sídlištních kosterních pozůstatků, resp. o variabilitě zacházení s těly zemřelých v době bronzové na území Čech.

4.1 Zacházení s těly zemřelých v době bronzové

Archeologická kultura je pojem, kterým je v archeologii označována prostorově vymezená homogenní archeologická struktura. V rámci specifičnosti je neodmyslitelná i její symbolická složka, resp. symboly, které jsou zásadní pro vyjádření skupinové identity a komunikace. Z teoretického hlediska lze uvažovat o kulturách, které v různém měřítku připouštějí změny jednotlivých kulturních prvků (*Neustupný 2010, 284-285*). V tomto ohledu můžeme na jedné straně vyčlenit tzv. striktní kultury, které dbají na úzkostlivé dodržování kulturních pravidel (symbolických a expresivních norem). Postupně probíhá jejich formální a prostorová diferenciacce. Na straně druhé stojí kultury s rozvolněnými symbolickými systémy, ve které striktní kultury obvykle ve své konečné fázi vývoje dospějí. Tyto kultury zpravidla nemají dostatek síly k další regionalizaci. Rozvolnění probíhá víceméně současně na větším území (*Neustupný 2012, 177*). Tento cyklický vývoj lze rozpoznat i v době bronzové (*tamtéž, 180*).

4.1.1 Únětická kultura

Únětická kultura reprezentuje v Čechách starší dobu bronzovou. Nejnovější pojetí jejího vzniku předpokládá, že vznikla na bázi substrátu pozdně eneolitické kultury zvoncovitých pohárů (*Jiráň 2008, 17; Neustupný 2012, 180*). Patří mezi kultury se striktně dodržovanými pravidly v podobě pohřebního ritu (poloha těla, hrobová výbava, úprava hrobové jámy, lokalizace hrobu na pohřebišti). V rámci Čech lze v obecném slova smyslu hovořit o dvou geografických oblastech pohřebních komponent – severní část Čech, západní a jižní Čechy (*Jiráň 2008, 63-70*). Konec starší doby bronzové je příznačný rozvolněnými regionálními skupinami (*Neustupný 2012, 180*).

V únětické kultuře v severní části Čech byl striktně uplatňován kostrový pohřební ritus, žárový ritus byl výjimečný. Jedinci (bez ohledu na pohlaví) byli ukládáni do hrobových jam ve skrčené poloze na pravém

boku v orientaci sever-jih, přičemž hlava směřovala na jih s obličejem obráceným na východ. Setkáme se i s polohou na zádech, nohy jsou však přetočeny na bok (*Jiráň 2008, 65*). Dominují ploché hroby (*tamtéž, 63*), ze staršího období únětické kultury známe i pohřby pod mohylami, např. Panenské Břežany (*Stocký 1926, 12*).

Ve starší i mladší fázi únětické kultury v oblasti severní části Čech převažují spíše menší pohřebiště, která jsou lokalizována v blízkosti sídelních areálů (*Lutovský – Smejtek a kol. 2005, 372*). Lokalizovány byly především na okraji teras a mírných svazích v blízkosti vodních toků (*Jiráň 2008, 65*). V současné době je počet objevených sídlištních a pohřebních komponent zhruba stejný (*Kruťová – Turek 2004, 49*). Na pohřebištích jsou často patrné prostorově oddělené shluky hrobů (*Lutovský – Smejtek a kol. 2005, 372*). Známa jsou však i větší pohřebiště, např. okolo 70 hrobů v Praze-Dolních Počernicích (*Jelínková – Sláma 1959, 328*). Vedle shluků se vyskytují i pohřebiště s řadovým uspořádáním jednotlivých hrobů. Prostorové vztahy hrobů na pohřebištích mohly souviset s příbuzenskými vztahy/rodovým zřízením (*Pleinerová 1959, 401-402*).

Výrazem příbuzenských vazeb mohou být i hromadné hroby se dvěma i více jedinci (*Jelínková – Sláma 1959, 325*), přičemž hlavní otázkou je zde současnost/následnost pohřbů (*tamtéž, 328*). S problematikou hromadných hrobů souvisí některé zvláštnosti v pohřebním ritu, se kterými se v únětické kultuře v severní části Čech setkáváme: pohřby části těl v rakvi z kmene stromu v Březně (*Jiráň 2008, 65*), sekundární hrob v Hostivicích-Paloukách (*tamtéž, 65*), pohřby samostatných lebek (např. *Hnízdová 1953*), uložení lebek v neanatomické poloze u těla (*Schmidt 1896, 727*), pohřby „vsedě“ (*tamtéž, 1896*). U pohřbů „vsedě“ se však může jednat o sekundárně přemístěná těla, případně jejich vznik může být vysvětlován jako důsledek vyloupení hrobu (*Jiráň 2008, 68*).

Regionalizaci a specifický vývoj můžeme pozorovat během mladší a pozdní fáze (stupeň B A2) v rámci jižních a západních Čech. Vedle kostrového pohřebního ritu je zde uplatňován paralelně také žárový, především však dominuje pohřeb pod mohylami. Pravidla pro uložení těla jsou shodná se severní částí Čech, tj. orientace sever-jih s hlavou směřující k jihu. Často se jedná o polykulturní mohylová pohřebiště. V zásypech mohyl je často nacházena sídlištní keramika ze starší doby bronzové. Tato skutečnost může souviset s budováním mohylníků v bezprostředním sousedství soudobých sídlišť, případně přímo v rámci nich (Jiráň 2008, 68-70).

V mladší fázi únětické kultury se v Čechách vyskytují dvě skupiny pohřbů, jež se odlišují od konvenčního pohřebního ritu na sídlišťích: neobvyklé pohřby v sídlištních jamách a nespálené pozůstatky nedospělých jedinců vkládané do velkých zásobnic, tzv. *pithoi* (Lutovský – Smejtek a kol. 2005, 390; Neustupný 1933). V Čechách známe 22 únětických sídelních areálů, na kterých se našly lidské kosterní pozůstatky. V převážné většině je uložení těla konvenční, tj. ve skrčené poloze na boku (případně na zádech či na břiše). V 83% jsou těla uložena na dně (případně ve spodní 1/3) kulturních jam (Vlčková 2005, 44). Na problematiku výskytu pohřbů v únětických kulturních jamách upozornila již v 50. letech I. Hnízdová (1954), naznačila možnost pronikání maďarovských a věteřovských vlivů do únětického prostředí (*tamtéž*, 210). Je třeba připomenout, že v rámci věteřovské kultury je rovněž zvažován možný výskyt kanibalismu (Jelínek 1990, 303).

Obecně tedy můžeme konstatovat, že v mladší fázi únětické kultury jsou patrné tendence k nejednotnosti pohřebního ritu na území Čech (např. žárové pohřbívání, pohřby na sídlišťích) v souvislosti s rozvolňováním symbolických systémů únětických skupin. Toto rozvolnění vrcholí ve střední době bronzové s příchodem birituálně pohřbívajících mohylových kultur (Jiráň 2008, 70; Neustupný 2012, 180).

4.1.2 Mohylové kultury střední doby bronzové

Ve střední době bronzové se zásadně mění situace oproti předchozím obdobím na velkém území Evropy (od Karpatské kotliny po Alsasko a jihovýchodní Polsko). Dochází k poměrně jasné unifikaci pohřebního ritu – pohřbívání zesnulých jedinců pod mohylami (*Jiráň 2008, 76*). Mohylové kultury se náhle objevují na počátku střední doby bronzové, v českém prostředí nebyla prokázána jejich návaznost na kultury starších období (*Neustupný 2012, 180*).

V tradičním pojetí jsou na českém území vyčleňovány dvě kulturní entity: středodunajská mohylová kultura (střední a severozápadní Čechy), česko-hornofalcká mohylová kultura (západní a jižní Čechy). Doposud neuspokojivý stav poznání panuje v oblasti východních Čech, která - i přes četné výzkumy v posledních padesáti letech - je nejméně probádanou oblastí. Pravděpodobně se jedná o sporadicky osídlené území v chronologickém intervalu mezi nejmladšími projevy únětické kultury a objevem lužické kultury v mladší době bronzové (*Jiráň 2008, 76-77*). S touto skutečností může souviset i intenzivní zemědělská činnost, která mohla významně přispět k destrukci archeologických památek ze střední doby bronzové v této oblasti (*tamtéž, 122*).

V současné době převažuje názor, že vznik kulturního prostředí střední doby bronzové na území Čech je důsledkem stejných impulzů, které pocházely z Karpatské kotliny – odlišnosti panovaly pouze v kulturním základu jednotlivých regionů a rychlosti šíření těchto vlivů. Je tedy vhodnější mluvit o regionálních skupinách, než o samostatných geograficky vymezených kulturních entitách (*Jiráň 2008, 77-78*).

Nejčtenějšími archeologickými prameny jsou bezesporu mohyly a mohylová pohřebiště, která jsou nejpočetněji zastoupená v jižních a západních Čechách. V ostatních částech sídelní oikumeny však dnes známé ploché hroby mohly být též přikryté mohylovým náspem, který se díky intenzivní zemědělské činnosti nezachoval. Na žádném mohylovém pohřebišti neproběl destruktivní výzkum celé pohřební komponenty, vždy

byly odkryty pouze náhodné objekty (*Jiráň 2008*, 122). Zachovalost mohylových pohřebišť v jižních Čechách souvisí právě se zalesněným prostředím, ve kterém se nacházejí (Lutovský – Smejtek a kol. 2005, 399).

Pohřební ritus střední doby bronzové byl birituální, přičemž rozšířenější praxí byl žárový ritus. Inhumace ani žárový pohřeb nebyl vázán na pohlaví, v případě inhumace byli jedinci pohřbíváni v natažené nebo mírně skrčené poloze. Existuje značná variabilita v konstrukci a hrobových výbavách jednotlivých mohyl. Zatím se však nepodařilo odhalit pravidla spojená se sociální stratifikací, která by byla uplatňována v rámci konstrukce a vkládání hrobových výbav jednotlivých mohyl (*Jiráň 2008*, 123-124).

Doposud jsou na základě dostupné literatury známy čtyři sídlištní areály, na kterých se celkem našlo jedenáct jedinců v sedmi objektech (*Vičková 2005*, 46). Četnost sídlištních pohřbů je však dnes téměř nemožné posoudit vzhledem ke skutečnosti, že velmi nízký počet objevených sídlištních komponent dozajista nekoresponduje se skutečným počtem sídelních areálů v tehdejší živé kultuře (*Jiráň 2008*, 125). Všechny sídelní komponenty s objekty, v nichž byly nalezeny lidské kosterní pozůstatky, se koncentrují v prostoru středních a severozápadních Čech. Lidské kostry se nacházejí v převážné většině na dně či ve spodní části sídlištních jam. Ani v jednom případě nebyly nalezeny artefakty, které bychom mohli dávat do souvislosti s hrobovou výbavou či milodary (*Vičková 2005*, 46-47).

V rámci lidských kosterních pozůstatků ze sídlištních objektů střední doby bronzové je uvažováno o násilných zásazích na kostrách, které případně mohou souviset s kanibalismem – především díky antropologickému zpracování kosterního materiálu J. Chocholem z lokality Konobrže a Ervěnice. Násilné zásahy a postmortální modifikace (vhodnějším pojmem by v tomto případě bylo perimortální modifikace) spojuje s kamenováním, případně utloukáním. V případě druhé kostry

z Ervěnic (jedinec B) připouští možnost kanibalismu, když jsou identifikovány stopy po vydlabávání morku ze stehenní kosti (*Bouzek – Koutecký 1980, 396*).

4.1.3 Komplex kultur popelnicových polí

Mladší a pozdní doba bronzová je obdobím kultur popelnicových polí, tj. obdobím, ve kterém koexistuje několik kulturních celků. Na území Čech jsou kultury popelnicových polí reprezentovány třemi kulturními celky: knovízská kultura se svým pozdněbronzovým štítarským stupněm (střední, jižní a severozápadní Čechy), milavečská kultura se svým pozdněbronzovým nynickým stupněm (západní Čechy), a lužická kultura (severní a východní Čechy), v jejíž sídelní oikumeně se v pozdněbronzové fázi objevuje slezskoplatenická kultura. Geograficky oddělená skupina je vyčleňována v rámci Chebské pánve, tzv. chebská skupina popelnicových polí (*Jiráň 2008, 129*). Všechny tyto kultury a jejich stupně představují kontinuální vývoj ze středobronzových mohylových kultur, přičemž v pozdní době bronzové se opět setkáváme s prostorovou diferenciací v regionální skupiny. Tato diferenciaci pokračuje do mladší doby halštatské, kdy je opět patrné výrazné rozvolnění (*Neustupný 2012, 180*).

Na velkém prostoru Evropy existují v této době poměrně unifikovaná žárová pohřebiště, což pravděpodobně souvisí se sdílením ideových představ. Jednotlivé kultury pohřbívají spálené pozůstatky zesnulých uložených do keramických uren na rozsáhlých pohřebištích. Přesto lze v rámci pohřebního ritu pozorovat určité rozdíly, např. úprava hrobové jámy či složení hrobové výbavy. Postupem času však dochází k větší unifikaci, tj. většinou spálené pozůstatky jedinců jsou pochováváni v urnách do plochých hrobů (*Jiráň 2008, 225*).

V prostředí kultur popelnicových polí jsou ještě dlouho budována mohylová pohřebiště, jejichž koncentrace je největší v západních Čechách. Jsou však doloženy i z prostředí knovízské a lužické kultury.

Značná variabilita existuje ve velikosti a konstrukce jednotlivých mohyl (*Jiráň 2008, 225-226*). Ve středních a severozápadních Čechách se mohylová pohřebiště zachovala jen výjimečně díky intenzivní zemědělské činnosti (*Lutovský – Smejtek 2004, 516*). V následujícím textu se dále zaměříme jen na pohřební ritus knovízské kultury, neboť tato kultura je zásadní z hlediska výskytu lidských kosterních pozůstatků na sídlištích a úvah o kanibalismu.

Pro knovízskou kulturu je příznačný nepoměr v počtu sídelních a pohřebních komponent. Dnes je uváděno přibližně 600 katastrů se sídlištními komponentami oproti 200 katastrům s pozůstatky pohřebních komponent. Pohřební komponenty však nejsou v rámci sídelní oikumeny rozloženy rovnoměrně. Například ve středočeském regionu je poměr výskytu pohřebních a sídlištních komponent 1:6 (*Jiráň 2002, 54*).

Knovízská kultura se od ostatních kultur popelnicových polí odlišuje především z hlediska uplatňování birituálních pravidel uložení lidských ostatků v rámci pohřebního ritu. Variabilita v rámci zacházení s těly zemřelých je v této kultuře jasně prokázána (*Jiráň 2002, 53*). Žárové pohřby převažují, jednotlivé žárové nekropole jsou však většinou poměrně malé ve srovnání s lužickým prostředím. Vedle žárových pohřebišť se vyskytují i kostrové hroby, které lze rozdělit do dvou typů – kostrové „rituální“ hroby a kosterní pozůstatky v rámci knovízských sídlišť (*Lutovský – Smejtek 2005, 516-517*).

Kostrové „rituální“ hroby tvoří pouhý zlomek z knovízských kostrových pozůstatků. V rámci těchto pohřbů se vyskytli jedinci uložení přímo do země (většinou ve skrčené poloze bez ustálené orientace), dále pak jedinci pohřbení v kamenných skříňkách (*Spurný 1950, 16*).

V rámci sídlištních pohřbů dominují části lidských skeletů, případně jednotlivé kosti. Zastupují 69% lidských kosterních pozůstatků z knovízské kultury. U celých nebo relativně celých koster převažuje neformální (nepietní) uložení. Z hlediska demografického je v rámci kosterních pozůstatků výrazný nepoměr v zastoupení dospělých a

nedospělých jedinců, kdy dospělí jedinci jsou početnější (Vičková 2005, 55). J. Chochol identifikoval ve většině případů kosterních pozůstatků stopy násilných zásahů, v některých případech i kanibalismus (Chochol 1971b, 354; Chochol 1974; Chochol 1979, 29-34). Obecně lze říci, že v knovízské kultuře kulminuje výskyt lidských kosterních pozůstatků na sídlištích. Z 23 sídlištních komponent je známo 74 objektů s minimálně 92 jedinci (Vičková 2005, 53).

V souvislosti s uvažovaným kanibalismem na území Čech v době bronzové je třeba zmínit dlouhodobě zkoumanou a v mnohých ohledech výjimečnou lokalitu Velim – Skalka (okres Kolín). Jedná se o opevněné výšinné sídliště, které je datováno do konečné fáze střední a mladší doby bronzové. V rámci tohoto sídliště byly řešeny tři teoretické problémy: fortifikační stavby, uvažované kultovní a rituální aktivity, a existence sídlištních objektů (Hrala 1992, Hrala – Šumberová – Vávra 2000). Někteří autoři předpokládají, že je toto místo spojeno s intenzivními kultovními praktikami, tj. ve své době bylo jakýmsi kultovním centrem. Údajně zde měl být praktikován i „kult lebek“, interpretovaný na základě jejich objevené kumulace (Dočkalová 1996). Většina nalezených skeletů nebyla konvenčně uložena. Bylo zde exkavováno množství lidských koster i kumulace izolovaných kostí, které nesly stopy násilných zásahů, případně výjimečné stopy termální modifikace (Harding et al. 2007). Tuto lokalitu však v našich úvahách ponecháme stranou, neboť představuje specifický problém v rámci české archeologie doby bronzové, jehož řešení by vydalo na samostatnou práci.

4.2 Lidské kosterní pozůstatky na sídlištích

Praktiky spojené s kanibalismem v době bronzové jsou v českém archeologickém prostředí spojovány především s lidskými kosterními pozůstatky na sídlištích – především s výskytem neúplných částí skeletu, případně jednotlivých kostí, které nesou stopy násilných zásahů. Disartikulované kosterní pozůstatky, o kterých se předpokládá, že

souvisí s kanibalskými praktikami, nejsou uloženy dle rozšířených předepsaných rituálních praktik (*Hurlbut 2000*, 18).

I přesto, že se existence kanibalismu řeší výhradně v souvislosti s lidskými kosterními pozůstatky na sídlištích doby bronzové, tento fenomén se vyskytuje v rámci celého českého pravěku. Zaměření na dobu bronzovou je do jisté míry podmíněno historicky – po dlouhou dobu byly sídlištní pohřby považovány za jev, který se týkal především mladobronzové knovízské kultury. V jejím kontextu byl na podnět článku J. Matiegky (1896) řešen hlavně v souvislosti s praktikováním kanibalismu (*Vičková 2005*, 10).

První, kdo se systematicky zabýval pohřby na sídlištích v době bronzové, byl V. Spurný (1950). Neodmyslitelnou součástí problematiky mladobronzových sídlištních pohřbů v posledních šedesáti letech se staly antropologické posudky J. Chochola, prostřednictvím nichž významně ovlivnil interpretační procesy související s touto problematikou. Postupné rozšiřování pramenné základny v 90. letech 20. století ukázalo, že fenomén sídlištních kosterních pozůstatků není spojen pouze s dobou bronzovou, nýbrž prostupuje celým pravěkem s určitými kvantitativními odchylkami více méně kontinuálně (*Rulf 1996*, 118). Pro pochopení variability sídlištních pohřbů byly využity i etnografické analogie (*Holý 1956*, *Kandert 1982*).

J. Rulf (1996) v zásadě rozlišuje dvě základní skupiny pohřbů na sídlištích: pohřby jedinců uložených rituálně (podle určitých konvenčních pravidel), pohřby jedinců nebo jejich částí uložené v nerituální poloze (*tamtéž*, 119). Kanibalské praktiky jsou spojeny s druhou skupinou kosterních pozůstatků (např. *Chochol 1971*, 354). Tím se však poněkud dostáváme do terminologických problémů. Jak rozlišit co je „rituální“/“nerituální“? V. Matoušek (1988, 26) zdůrazňuje, že v tradičních společnostech je vše, co souvisí se smrtí, považováno za rituální akt. Tato skutečnost vyplývá z odlišného chápání smrti a posmrtného života v tradičních kulturách od pojetí smrti v západní kultuře (*Matoušek 1987*,

199). Užití termínů „rituální“/“nerituální“ je tedy značně nevhodné, neboť nevystihuje pouze konvenčnost/nekonvenčnost pohřebního ritu, ale zahrnuje v sobě již interpretační aspekt, který může být zavádějící (Vičková 2005, 13-14). Z. Vičková (2005) navrhuje nahrazení těchto termínů alternativami „formální“/“neformální“ depozice skeletu. Termín „formální“ by se vztahoval k takovým depozicím, které by vykazovaly snahy o úpravy polohy těla zesnulého. Termín „neformální“ by se pak vztahoval k depozicím, které tyto snahy nevykazují – např. pohozené skelety v jamách (*tamtéž*, 15).

V rámci variability sídlištních kosterních pozůstatků je vyčleňováno sedm kategorií (Rulf 1996, 119; Vičková 2005, 15):

- A1. Pohřby ve formálním uložení s milodary
- A2. Pohřby ve formálním uložení bez milodarů
- A3. Pohřby ve formálním uložení se stopami násilí
- B1. Pohřby v neformálním uložení (s milodary nebo bez nich)
- B2. Pohřby v neformálním uložení se stopami násilí
- B3. Pohřby pouze částí těla, resp. skeletu
- C1. Žárový pohřeb

Další problém, který souvisí s lidskými kosterními pozůstatky na sídlištních, vyvstává z podstaty sídlištního archeologického kontextu. Kosterní pozůstatky jsou nacházeny v sídlištních jamách. Často se jedná o odpadní jámy, do kterých byly zpravidla odhazovány poškozené artefakty a ekofakty, které s pohřbem nesouvisí. Na druhé straně mohou artefakty náležící k hrobové výbavě ztratit prokazatelnou spojitost s daným pohřbem (Vičková 2005, 16). Situace se může více zkomplikovat v případě vícečetných pohřbů. Přiložené milodary navíc mohly být pouze z organického materiálu, do dnešní doby se tedy nemusely dochovat.

5 KANIBALISMUS V DOBĚ BRONZOVÉ NA ÚZEMÍ ČECH

Jak již bylo řečeno výše, studium kanibalismu u minulých populací lze opřít o tafonomické modely (Turner – Turner 1999, White 1992). Hodnotí se kvalitativní i kvantitativní aspekty osteologických souborů. Jednotliví autoři sice uvažují o alternativních hypotézách, jejich platnost však není uspokojivě řešena. Dynamické aspekty kulturních vzorů, které se vztahují k určitým populačním pohybům, k osídlení, k přírodnímu prostředí, k pohřebním praktikám, ke konfliktům a skupinovým identitám jsou tedy na jedné straně uvažovány, na straně druhé nejsou adekvátně kontextualizovány (*Dongoske et al. 2000, 179*).

Osteologické soubory jsou z hlediska klasifikace archeologických pramenů přírodními fakty s ekofaktovými vlastnostmi (*Neustupný 2007, 40*). Jsou známy i takové případy, kdy lidské kosti byly použity k výrobě artefaktů (*Šefčáková et al. 2010; Turner – Turner 1999, 421-428*). Metodologie ekofaktů není doposud v českém prostředí uspokojivě vypracována (*Neustupný 2007, 41*). Pokusíme se o základní nastínění problematiky stop kanibalských praktik u osteologických souborů z doby bronzové. Existují práce (např. *Dočkalová 2003*), které se snaží o uchopení metodologie. Zůstávají však na úrovni první fáze archeologické metody, alternativní modely chování více méně opomíjejí.

Archeologická metoda, definovaná prof. Neustupným (1986; 2007) sestává ze tří hlavních fází, tzv. jádra archeologické metody: analýza archeologických kontextů, syntéza archeologických struktur a jejich interpretace (*Neustupný 2007, 76*). V obecném slova smyslu jsou osteologické soubory v první fázi definované metody analyzovány (terén, laboratoř). Poté jsou na základě získaných deskripcí hledány struktury (pravidelnosti), které jsou v osteologických souborech zachytitelné (např. způsob fragmentarizace, distribuce zářezů na jednotlivých kostech). Tyto struktury jsou následně interpretovány.

5.1 Osteologický soubor

Pro účely této práce jsme cíleně vybrali takový soubor kosterního materiálu, který má souviset s kanibalskými praktikami a vykazují stopy násilných zásahů (*Chochol 1974*). Antropologické zhodnocení a interpretaci provedl J. Chochol. Výchozí materiál pochází ze 7 českých sídelních komponent ze středních a severozápadních Čech. Nacházel se v 15 objektech datovaných do doby bronzové a sestával z minimálně 24 jedinců. Převážná většina objektů byla datována do kultury knovízské: Březno – obj. 17 a 49; Kamenná Voda – obj. 84; Konobřže – obj. 18A, 18E, 23, 33, 50, 77; Minice – obj. 1; Poplze. Dva jedinci z lokality Břvany (obj. 1) pochází ze štítarského stupně knovízské kultury. Objekt se 3 jedinci z lokality Ervěnice je datován do mohylové kultury střední doby bronzové, obj. 16 z lokality Konobřže je pak datován do přechodného období mohylovo-knovízského horizontu. V případě obj. 9 z lokality Kamenná Voda je datování nejisté (*Bouzek – Koutecký 1980, 360-395*).

Jsme si vědomi toho, že jsme vybrali pouze část kosterního materiálu z českých sídlišť doby bronzové. Pokud bychom se však zaměřili na všechny dostupný materiál z českého prostředí, přesahovalo by to obsahovou i formální náplň této práce. V následující části se budeme zabývat výskytem jednotlivých stop násilí v souboru, které se nám na kostech podařilo identifikovat.

5.2 Antropologická analýza a syntéza

V rámci archeologické teorie chápeme analýzu jako rozkládání. Toto rozkládání může probíhat na úrovni fyzické (během terénního výzkumu, v laboratorním prostředí) a na úrovni mentální (nedestruktivní analýza pozorováním pramenů prostřednictvím lidských smyslů nebo pozorovacích nástrojů, tj. deskripce). Deskripce probíhá na samotném závěru analýzy (*Neustupný 2007, 78*).

Na základě analytické fáze získáme deskriptivní systém, který je složen z objektů (kosterní elementy) a deskriptorů (vybrané proměnné). Poté, co byl archeologický/bioarcheologický kontext rozebrán v rámci analýzy, následuje syntéza struktur, které se v latentní podobě nacházejí v deskriptivním systému. Termínem struktura rozumíme určitou pravidelnost v archeologických/bioarcheologických datech (*Neustupný 2007, 124-125*).

Osteologické soubory jsou získávány prostřednictvím destruktivního archeologického výzkumu (*Neustupný 2007, 85*). Destruktivnost tohoto přístupu spočívá především ve ztrátě prostorových informací během exkavačního procesu. Již od konce 70. let 20. století se antropologové a archeologové zabývali vytvářením formalizovaných postupů pro exkavaci kosterních pozůstatků, tzv. *l'antropologie de terrain*. Hlavním cílem bylo přitom vytvoření přesného terénního záznamu s důrazem na prostorové aspekty kosterních pozůstatků (*Duday – Guillon 2006, 118-119*). Problémem je v tomto ohledu nedostatečná terénní dokumentace ze starších výzkumů, především ve smyslu nedostatečného slovního popisu náleзовé situace a absence grafické dokumentace (*Vlčková 2005, 8*). Kosterní materiál, o který se opírá tato práce, byl již v terénu analyzován během terénních výzkumů druhé poloviny 20. století.

Jak již bylo uvedeno výše, disartikulace, disperze a anatomická izolace jednotlivých kostí je jedním z tafonomických indikátorů, který je v rámci kanibalismu uvažován. Disartikulace je jedním z tafonomických procesů, který vyjadřuje ztrátu anatomické integrity kosterních elementů (*Lyman 1994, 37*). Díky disperzi a vysoké fragmentárnosti kosterních elementů souboru musíme počítat s omezenými možnostmi při pozdějších odhadech demografických parametrů souboru. Pokud pracujeme s takovým souborem, je třeba věnovat zvýšenou pozornost evidenci a dokumentaci jednotlivých kosterních elementů, stejně jako prostorovým vztahům mezi nimi.

Po odkryvu kosterních pozůstatků následuje fáze přesné dokumentace. Důraz je kladem především na vztah mezi jednotlivými kostmi, dále na vztah mezi kostmi a ostatními elementy archeologického kontextu (výplň, konstrukční prvky, artefakty, atd.). Každý kosterní element by měl mít své souřadnice ve trojrozměrném prostoru, stejně jako grafickou dokumentaci (kresebnou v měřítku 1:1 až 1:10, fotografickou) a slovní dokumentaci. Pokud pracujeme s fragmentarizovanými osteologickými soubory, každému exkavovanému kosternímu elementu by mělo být přiděleno evidenční číslo, které umožní jeho pozdější identifikaci během laboratorní analýzy a deskripce (*Duday – Guillon 2006, 121-124*)

Tato dokumentace by měla být co nejpodrobnější vzhledem ke ztrátě prostorových informací jednotlivých kosterních elementů, která probíhá během exkavačního procesu (*Duday – Guillon 2006, 121-123*), případně pro rozlišení transformací, které vzniknou v důsledku exkavace, např. fragmentarizace kostí, a které by mohly být pro pozdější interpretace mystifikujícím prvkem.

Všechny tyto aspekty analýzy v terénu jsou nezbytné pro pozdější interpretaci. Žádný archeologický kontext však nelze vyjádřit úplným deskriptivním systémem. Volba deskriptorů je závislá na osobě archeologa, potažmo na paradigmatu, ve kterém se pohybuje (*Neustupný 2007, 85-86*).

Fáze fyzické a mentální analýzy v laboratoři následuje po fázi fyzické analýzy během terénního výzkumu. Zde jsou analyzovány artefaktové a ekofaktové aspekty archeologických pramenů, které již ztratily určitou část své informace o minulém světě díky postdepozičním procesům a archeologickému výzkumu. Laboratorní analýza může být do určité míry destruktivní, např. při specializovaných analýzách, pro které jsou vyžadované vzorky (*Neustupný 2007, 100*). V rámci analýzy je prováděna deskripce (vytváření deskripčního systému). Deskripcí rozumíme nedestruktivní rozklad archeologických kontextů (rozklad

pozorováním). Pozorování provádíme buď prostými smysly, nebo prostřednictvím specializovaných přístrojů. Výstupem procesu deskripce je deskriptivní systém, který je složen z objektů a deskriptorů, resp. zobrazuje vztahy mezi objekty a deskriptory (*tamtéž*, 103-105).

Pro naše účely jsme nepoužili žádných specializovaných přístrojů. Kosterní materiál byl již laboratorně zpracován, tj. byl již umyt a částečně zrekonstruován (jednotlivé fragmenty kostí byly slepeny) – a bohužel také zakonzervován.

Od 50. let 20. století se jako konzervační přípravky používaly nitrolaky, akrylátové laky a laky na bazi polyvinylacetátů v disperzní formě. Kostí se potřely vrstvou silně zředěných roztoků těchto laků, případně mohly být do těchto roztoků i ponořovány. Důsledkem této procedury někdy mohla na povrchu kostí vzniknout lesklá vrstva. Uvedené konzervační prostředky pronikaly do struktury kostí. S objevením nových metod (např. DNA analýzy) se od těchto konzervačních postupů upustilo. Zakonzervované kosti však dnes prakticky nelze využít k žádné specializované analýze (*Stloukal 1999, 7*). Povrchová vrstva laku znemožnila jakoukoliv mikroanalýzu povrchu (např. 3D scanner).

5.2.1 Anatomická identifikace a zachovalost povrchu kostí

Základním pilířem pro hodnocení osteologických souborů, zvláště pak silně fragmentarizovaných, je anatomická identifikace kosterních elementů, která spočívá ve srovnávání konkrétních kosterních elementů s anatomickou normou, tedy ve srovnávání podobností/totožností jednotlivých struktur kosterního elementu s anatomickou normou (v případě, že byla dochována neúplná kost). V této souvislosti probíhá identifikace fragmentů náležících k jedné kosti, případně tuto kost rekonstruovat. Pokud existuje kvalitní terénní dokumentace prostorových vztahů jednotlivých fragmentů, může tento proces přispět i k odhalení depozičních okolností, kdy se např. dva fragmenty téže kosti nacházejí v různé úrovni výplně objektu (*Jelínek 1989, 43*). Lze také hodnotit

jednotlivé kosterní fragmenty z hlediska jejich výskytu v osteologickém souboru, tj. kosti podle anatomické normy rozdělit do předem definovaných oblastí, poté četnost výskytu těchto oblastí (*Knüsel et al. 2007, 99-100; Outram et al. 2005, 1702*).

V souvislosti s anatomickou identifikací lze provést i demografické odhady v případě, že jsou v souboru zastoupeny kosti, z nichž lze relevantní odhad pohlaví provést. Sledovány jsou také případně se vyskytující patologické indikátory (např. *Dočkalová 2003, 338*).

Možnost anatomické identifikace úzce souvisí se zachovalostí povrchu kostí pro případný. Jedním z klíčových předpokladů při řešení otázky existence kanibalismu je výborná zachovalost povrchové kompaktní tkáně a reliéfu hodnocených kostí pro případné odhalení určitých modifikací (např. stopy po oškrabávání kosti – „*slicing*“). C. G. Turner (1983) považuje výbornou zachovalost kostí za jeden z indikátorů kanibalismu. Oproti pohřbům, kdy se pohřbívá celé nenarušené tělo, zde odpadá fáze rozkladu měkkých tkání, které urychlují degradaci tkání tvrdých (*tamtéž, 233-234*). Tento názor ve svých pracích zastává i J. Chochol (1971, 354).

Pokud máme sledovat zářezy na jednotlivých kostech a vysledovat určité pravidelnosti v jejich koncentraci, orientaci a distribuci na kostře (příp. vydedukovat konkrétní způsob kuchyňských úprav), je znalost zachovalosti a příčin modifikací povrchu kostí nezbytná pro vytvoření relevantních závěrů. Tyto změny mohou vzniknout nejen bezprostředně po uložení do sedimentu, nýbrž i jako důsledek nešetrného zacházení s kosterním materiálem během exkavačního procesu, při laboratorním ošetření kosterního materiálu a při jejich uložení v nevhodných deponitárních podmínkách (např. *Stloukal 1999, 7-8*). Poškození tohoto druhu může být potenciálním zdrojem chybné interpretace.

Živá kostní tkáň je tvořena dvěma komponentami: organickou (hlavně kolagenová a elastinová vlákna) a anorganickou (minerální soli, převážně ve formě hydroxyapatitu). Tyto dvě komponenty jsou ve strukturální a

chemické rovnováze. Dezintegrace (příp. zánik) pohřbené kosti je důsledkem chemických reakcí, které v tkáních probíhají i po smrti organismu (*White – Folkens 2005, 52*)

Lze vymezit tři základní okruhy vlivů, které mohou postmortálně poškodit povrch kostí, případně zapříčinit fragmentarizaci těchto kostí: modifikace způsobené fyzikálními vlivy, modifikace způsobené nelidskými biologickými organismy a modifikace způsobené lidskými zásahy (*White – Folkens 2005, 52-60*).

Modifikace povrchu kostí způsobené fyzikálními vlivy

Podstatou postmortálních chemických změn kostí je degradace organických složek - hlavně proteinová hydrolýza, která probíhá souběžně se změnou anorganických částí (spontánní přestavbou minerálních krystalů). Tím se změní poměr organické/anorganické složky a naruší se jejich spojení. Vedou od postupné deteriorace až k úplnému zániku tkáně. Při těchto chemických procesech se uplatňují i vnější faktory okolního prostředí – jako vliv vnější vody a iontů, které mohou urychlit chemické procesy. Významným faktorem ovlivňující degradaci kostí je teplota okolního prostředí a velikost kosterních elementů (*Von Endt – Ortner 1984, 248*). Dalšími vnějšími faktory jsou kyselost a propustnost půdy (pH), vlhkost a hladina podzemní vody (*White – Folkens 2005, 52*).

Specifické poškození vzniká v případě, že kost je bezprostředně po smrti jedince vystavena povětrnostním podmínkám – není zasypána sedimentem. Povrch degraduje v podstatě ihned po vymizení organické části kosti. Zprvu se začnou tvořit jemné paralelní prasklinky, které se postupně prohlubují a rozšiřují. Rychlost tohoto procesu je závislá na teplotě a vlhkosti. Abraze, tj. redukce povrchového reliéfu kosti, je důsledkem působení povětrnostních podmínek nebo uložení ve fluvialním prostředí. Pokud jsou takto narušené kosti přítomné přímo v archeologickém kontextu a můžeme vyloučit, že zvětrání není důsledkem dlouhého procesu exkavace či působením podzemních vod, lze předpokládat, že existovala časová prodleva mezi dobou úmrtí a

pohřbení jedince. Míru zvětrání povrchu lze využít jako indikátor pro odhad délky tohoto období. V chladnějším prostředí může být kost poškozena díky cyklům tání, v jeskyních pak např. díky padajícímu kamení. Stejně tak pohyb sedimentu (např. svahové eroze), v němž jsou kosti uloženy, může zapříčinit abrazi kostí (*Behrensmayer 1978; White - Folkens 2005, 53-54*).

V našem souboru se zvětrané kosti vyskytly v případě obj. 9 v Kamenné Vodě (Obrázek 3). Kompakta pravé sehnenní kosti nedospělého jedince vykazuje zvětralost povrchu v podobě paralelních prasklin. Bez nálezových okolností však nelze říci nic bližšího.

Modifikace povrchu kostí způsobené nelidskými biologickými organismy

Zářezy na kostech způsobené zvířaty (např. masožravci, hlodavci) jsou jednou z modifikací této kategorie (*White – Folkens 2005, 55-57*). V rámci tafonomické analýzy je zásadní rozpoznat takto vzniklé zářezy na kostech od těch, které byly způsobeny lidským zásahem, resp. lidskými nástroji. Problematice zářezů budeme věnovat samostatnou podkapitolu (kapitola 4.1.2.3 Zářezy na kostech).

Další poškození, které může na povrchu kostí vzniknout, je způsobeno rostlinami, resp. podzemními částmi rostlin (Obrázek 4). Kořeny rostlin vylučují kyseliny, které naleptávají povrch kostí a vytvářejí strukturovanou síť mělkých kanálků. Koncentrace kanálků může být tak hustá, že vnější povrch kosti může být zcela rozleptán a zničen. Kanálky jsou díky vylučovaným kyselinám dekalifikované, jsou bělejší než okolní povrch kosti (*White – Folkens 2005, 57*). Toto poškození nemusí nutně probíhat pouze v rámci postdepozičních transformací. Může proběhnout ještě před uložením ostatků při časové prodlevě mezi smrtí a uložením – např. růstem mechů a lišejníků (*Lyman 1994, 375*). J. Chochol (1979) považuje za jedno z kritérií kanibalských praktik vydlabávání morku (*tamtéž, 37*). Na zachovalost kosti může mít značný vliv i působení

mikroorganismů (bakterií, plísní), stejně jako hmyzu a obratlovců (*Prokeš 2007, 14-15*).

Modifikace povrchu kostí způsobené lidskými zásahy

Základním problémem pro identifikaci a interpretaci kanibalských praktik, který v souvislosti se zachovalostí vyvstává, je rozlišení mezi lidskými zásahy a zásahy způsobené jinými vlivy (např. zvířaty). Dalším problémem je stupeň intencionality, se kterou jsou tato poškození spojena. Jedním často řešeným kritériem jsou zářezy na kostech, které jsou způsobeny během kuchyňských procesů. Mnoho studií, které se touto problematikou zabývají, vycházejí z analogií zooarcheologických výzkumů (*White – Folkens 2005, 57*).

Modifikace povrchu kostí spojené s exkavací, laboratorním zpracováním a depozitárními podmínkami pro uložení kosterního materiálu můžeme do jisté míry kontrolovat. Kritéria k identifikaci kanibalismu se týkají především poškození povrchu kostí (např. výskyt zářezů, úderových jamek), míry a charakteru fragmentárnosti kosterního souboru (např. výskyt spirálních zlomenin, vysoká predepoziciční fragmentárnost). Důležité proto je, aby exkavace probíhala co nejšetrněji, abychom zamezili např. vzniku zářezů od pracovních nástrojů (skalpelů, motyček, apod.) a případnému nadhodnocení existující fragmentárnosti v souboru. Druhým faktorem jsou depozitární podmínky, které by zamezily, případně zpomalily, pokračující proces fragmentace, a umožnily zachování organických složek kostí (např. DNA, kosterní kolagen) (*Stloukal 1999, 7-8*).

5.2.2 Komplettnost skeletu

Při hodnocení osteologických souborů, které pocházejí ze sídlištních areálů lze hodnotit kritérium, které souvisí s komplettností skeletu. Rozlišování těchto kritérií má potenciální význam především pro pozdější syntézu. Lze se domnívat, že kosterní pozůstatky jednotlivých

kategorií vznikají v důsledku odlišného chování, resp. jsou důsledkem odlišných příčin vzniku. Kategorie jsou vymezeny (Vičková 2005, 16-17):

1. Kompletní skelet
2. Kompletní skelet s oddělenou lebkou (lebka přiložena k tělu nebo umístěna do stejného sídlištního objektu)
3. Kompletní postkraniální skelet
4. Skelet s chybějícími částmi končetin
5. Skelet s chybějící jednou nebo více celými končetinami
6. Jednotlivé větší části skeletu v anatomické poloze
7. Kompletní nebo nekompletní skelet uložený do objektu s více lebkami
8. Samostatné lebky a jejich fragmenty
9. Jednotlivé kosti postkraniálního skeletu a jejich fragmenty
10. Žárový hrob

V našem souboru dominovala kategorie 8 a 9, tj. izolované kosti lebky a postkraniálního skeletu, případně jejich fragmenty. Tento fakt je pravděpodobně způsoben povahou výběrového souboru.

5.2.3 Fragmentarizace a typy fraktur

Základním předpokladem pro pozdější interpretaci fragmentárních osteologických souborů je rozlišení stupně lidské intencionality, která měla vliv na proces fragmentarizace těchto souborů (Villa – Mahieu 1991, 27), tedy zda fragmentarizace kostí je důsledkem postdepozičních procesů nebo je důsledkem intencionální lidské činnosti v rámci predepozičních transformací či depoziice. Toto rozpoznání je však velmi obtížné.

Fragmentarizace kostí může vznikat za předpokladu působení určité mechanické síly (fragmentarizace kostí způsobená chemickými změnami v důsledku působení fyzikálních vlivů je diskutována v rámci kapitoly 4.1.2.1. Anatomická identifikace a zchovalost povrchu kostí). Tlak („*mechanical stress*“), který v rámci procesu fragmentarizace působí, lze vyjádřit jako poměr vynaložené síly a velikosti (obsahu) plochy, na kterou síla působí. Tlak může být statický (dlouhodobý kompresivní tlak) nebo dynamický (tlak způsobený jednorázovým úderem) (*Lyman 1994, 315-316*).

Při vzniku fragmentů, se může uplatnit řada faktorů, které fraktury způsobí, případně ovlivní. Fragmentarizace kostí může probíhat v rámci postdepozičních transformací, např. při posunu či pohybu půdy, ve které jsou pozůstatky uloženy (*White – Folkens 2005, 54*). Působení nelidských biologických organismů může rovněž přispět k fragmentarizaci kostí. Především masožraví obratlovci (např. psi, vlci) destrukují kosti za účelem získání morku z vnitřních prostor kosti. Indikátorem pro takto fragmentarizované kosti je přítomnost a charakter zářezů na povrchu kostí (*White – Folkens 2005, 55*). Důsledná dokumentace archeologického kontextu a může přispět k identifikaci faktorů, které se během fragmentarizace uplatňovaly, případně na ni měly vliv.

V minulosti byla navržena metoda (*Villa – Mahieu 1991*), kterou lze na základě kvalitativních a kvantitativních aspektů kosterních fragmentů dlouhých kostí identifikovat příčiny procesu fragmentarizace. Autoři uvažují tři základní alternativy příčin, které lze v osteologických souborech identifikovat: fragmentarizace kostí díky tlaku sedimentu v rámci postdepozičních transformací, fragmentarizace vzniklá v důsledku neodborné exkavaci kosterních pozůstatků, a fragmentarizace vzniklá v důsledku extrakce morku z těl dlouhých kostí (*tamtéž, 28*). Model fragmentarizace, resp. délka jednotlivých kosterních elementů a charakter fraktur, souvisí s přítomností organické složky hmoty (*tamtéž, 45*). Materiál, se kterým pracovali, lze využít jako referenční soubor pro

případné srovnání a interpretaci procesu fragmentarizace daného osteologického souboru.

Kritéria pro hodnocení fraktur jsou následující: lokace fraktury, úhel lomu, tvar (linie) fraktury, lomná hrana a její barva (ve vztahu ke zbarvení okolního povrchu kosterního elementu), rozměry fraktury a jednotlivých fragmentů. Na základě těchto kritérií lze obvykle určit typ fraktury (Obrázek 5), resp. dobu, kdy tato modifikace vznikla (*Villa – Mahieu 1991, 33*).

Zásadním problémem v oblasti zpracování fragmentárních souborů je rozlišení fraktur perimortálních (vzniklé v době okolo úmrtí jedince) a postmortálních (vzniklé po degradaci organické složky kosti) fraktur. Hlavním kritériem pro toto rozlišení je případný náznak počáteční fáze reparačního procesu (*Lovell 1997, 147*). Charakter lomných hran a tvar fraktury je závislý na poměru organické/anorganické složky v kostní tkáni (*White – Folkens 2005, 50-51*). Dalším kritériem, které se pro rozlišení perimortálních a postmortálních fraktur využívají, je barva lomné hrany. Předpokládá se, že fraktury, které vznikly v době depozice kosterních pozůstatků, budou mít barvu lomné hrany totožnou (podobnou) s okolním povrchem kosti (*Villa – Mahieu 1991, 33*).

Za doklad kanibalismu jsou často považovány perimortální spirální (longitudinální) fraktury (např. *Dočkalová 1989, 131; Jelínek 1989, 44*). Charakteristický tvar a lomná hrana mohly vzniknout pouze za přítomnosti organické složky kostní tkáně. Je však třeba upozornit, že nejen člověk může způsobit modifikace tohoto druhu. Mohou vzniknout v důsledku predepozičních i postdepozičních transformací – např. rozšlapáním kostí (tzv. „*trampling*“) a zvířecím okusem (*Lyman 1994, 324*).

Obecně lze tedy říci, že perimortální fraktury (tzv. „*fresh/green bone fractures*“) mají rovný povrch lomné hrany, tato hrana je ostrá a lineární a barevně se neodlišuje od zbytku kosti. Naproti tomu postmortální fraktury („*dry bone fractures*“) mají nepravidelný povrch lomné hrany, tato hrana je hrubá až drsná a její barva je odlišné barvy než zbytek kosti

(*White – Folkens 2005*, 51). Stejná kritéria pro rozpoznání recentních/původních fraktur uplatňoval i J. Chochol (1979, 29-32).

Barevná odlišnost však do jisté míry souvisí s charakterem okolního sedimentu, nemusí tedy vždy souviset s dobou vzniku lomu (*Quatrehomme – Íscan 1997*, 161). Pro určení stáří fraktur byly používány různé fyzikální i chemické metody, např. ozařování lomných ploch UV světlem (*Chochol 1979*, 31-32, *Krogman – Íscan 1986*, 32-33).

Fragmentarizaci jsme v našem souboru nehodnotili především ze dvou důvodů. Hlavní příčinou byla konzervace kostí, která pozměnila původní barvu kosti. Druhým důvodem byla skutečnost, že kosti byly částečně zrekonstruované, tj. lomné hrany nebyly zřetelné.

5.2.4 Zářezy na kostech

Hlavním cílem při posuzování zářezů na kosterních elementech je rozlišení jejich původu, resp. stupně intencionality jejich vzniku. Primárně je můžeme rozdělit na zářezy způsobené nástroji a zářezy způsobené zuby („*toothmarks*“). První vznikají důsledkem působení lidské síly prostřednictvím nástrojů, druhé mohou být způsobeny jak lidmi, tak zvířaty (*Cáceres et al. 2007*, 913). Je třeba vždy uvažovat i o další alternativě, že zářezy mohou vznikat nejen díky působení biologických organismů, ale i díky fyzickým procesům - např. v jeskynním prostředí mohou vzniknout při padání kamenů (*White – Folkens 2005*, 54). Pro rozlišení původu zářezů je žádoucí sledovat tyto vlastnosti: lokalizace, distribuce, morfologie, velikost a orientace zářezů (*Cáceres et al. 2007*, 913; *Rautman – Fenton 2005*, 327-328). V současné době je preferováno hodnocení zářezů na kostech prostřednictvím specializovaných mikroskopů ve snaze objektivizovat dosažené výsledky a získat co nejdetaljnější mikromorfologické vlastnosti sledovaných modifikací (např. *Bello – Soligo 2008*, *Cáceres et al. 2007*).

Zářezy způsobené lidmi

Na základě experimentálních studií lze uvažovat o možné identifikaci zářezů způsobených lidskými zuby (Obrázek 6). Tyto zářezy jsou poměrně homogenní, vždy mělčí a kratší než zářezy způsobené zvířaty. Jejich výskyt je atypický v souboru, kde se vyskytují otisky zubů masožravců. Může se vyskytnout i specifické ohnutí slabých kostí (např. žeber), které je podmíněno přítomností organické složky kosti (Cáceres et al. 2007, 913; Fernández-Jalvo – Andrews 2011, 121). Pro detailnější mikroanalýzu povrchu existují různé specializované techniky, např. 3D modelování povrchu (např. Bello – Soligo 2008). Tyto postupy jsme však nemohli využít díky minulé konzervaci kostí. Rozlišení zářezů jsme proto prováděli pouze makroskopicky.

Dle morfologie a původu zářezů lze rozlišit 3 hlavní kategorie zářezů spojených s užitím nástrojů při odřezávání svalů („*defleshing*“) a při disartikulaci kloubních spojení: zářezy („*cut marks*“, Obrázek 7), záseky („*chop marks*“, Obrázek 8) a stopy škrábání („*scrape marks*“, „*slice marks*“). Vznikají v důsledku provádění odlišných úkonů během procesu zpracování. Zářezy („*cut marks*“) jsou užší a jemnější než zvířecí zářezy, a jsou profilované do tvaru V. Často je v jedné rýze přítomno několik zářezů, vytvářejí tak větší, širší a hlubší zářez spojený bloky (tzv. „*shoulder marks*“, „*barbs*“). Vznikají při řezání, kdy je ostrou (často nepravidelnou) hranou nástroje vertikálně odřezávána měkká tkáň. Pro detailnější analýzu povrchu je však zapotřebí užití specializovaných přístrojů a technik (např. Bello – Soligo 2008).

Záseky („*chop marks*“) jsou v archeologických kosterních souborech méně časté. Jsou způsobeny silným a rychlým úderem nástroje do kosti. Stopy škrábání („*scrape marks*“) jsou způsobeny aktivitou, při níž je nástrojem obrušován povrch. Tyto zářezy jsou mělčí než předchozí dva typy, ale vytvářejí hustější koncentrace na větší ploše kosti (White - Folkens 2005, 60-62). V našem souboru se útvary, které by bylo možné považovat za záseky („*chop marks*“), vyskytly celkem u 5 jedinců. První se nacházel na distální kloubní ploše pravé stehenní kosti jedince A obj. 49 v Březně (Obrázek 9). Výrazné záseky byly přítomny na

kloubních hlavicích obou stehenních kostí u jedince B z objektu v Ervěnicích (Obrázek 10). V objektu 18E v Konobřích byl u jedince A zřetelný zásek na ventrální straně hrudního obratle (Obrázek 11). U jedince A v Břvanech se zásek vyskytl na křížové kosti.

Po disartikulaci kloubních spojů a oddělení svalů vystává potenciálně prostor pro další řeznické aktivity, které jsou spojeny se získáváním morku prostřednictvím rozbíjení kostí v souvislosti s procesem intencionální fragmentarizace – stopy po úderu („*percussion marks*“, Obrázek 12), které zůstávají na fragmentarizovaných kostech ve formě *malých jamek* („*percussion pits*“, Obrázek 12), příp. vytlučných žlábků („*percussion striae*“) (White – Folkens 2005, 62). Dva útvary, které by se daly považovat za úderové jamky, jsme našli v případě levé stehenní kosti jedince A obj. 23 v Konobřích (Obrázek 13).

Vznik zářezů lze sledovat na základě experimentálních studií (např. Cáceres *et al.* 2007). Pro experimentální studie lze využít repliky soudobých lokálních nástrojů (případně nástrojů pocházející ze stejného archeologického kontextu jako sledované kosti) i samotné nástroje pro sledování tvaru a charakteru zářezů, které zanechávají (Villa – Mahieu 1991, 31).

Zářezy způsobené zvířaty

Masožravci (např. psi, vlci) a hlodavci jsou schopni poškodit kosti takovým způsobem, který by na první pohled mohl souviset se zářezy způsobené nástroji. Zářezy způsobené masožravci jsou důsledkem okusu a žvýkání kostí, na nichž jsou přítomné četné jamky a perforace povrchu kostí (Obrázek 14). Zářezy jsou nepravidelně uspořádané (White – Folkens 2005, 57). Nacházejí se poblíž žvýkacích hran, na kterých je patrné vyhlazení způsobené opakovaným žvýkáním a okusem (Cáceres *et al.* 2007, 913). Hlodavci zanechávají odlišné zářezy - jak vyplývá z morfologie jejich zubů. Vytvářejí paralelní mělké žlábků většinou uspořádaných s plochým dnem, obvykle koncentrované na vyvýšeném

reliéfu kosti (*White – Folkens 2005, 57*). Žádné zářezy připomínající lidský okus se nám nepodařilo identifikovat.

5.2.5 Termální modifikace kostí

Termíny užívané pro přítomnost termální modifikace kosti - jako například „opal“, „ožeh“, „přepálení“ - jsou do jisté míry zavádějící a subjektivní pojmy. Vystihují pouze barvu kosti, která vzniká v důsledku teploty, jíž byla kost vystavena. Experimentální studie zabývající se termálními modifikacemi kostí a zubů ukazují, že je třeba přihlížet i k dalším vlastnostem sledovaných kostí a kosterních fragmentů. Souvisejí se změnami v chemickém složení tvrdých tkání těla. Tyto mikroskopické změny souvisejí s chemickými reakcemi, které jsou způsobeny progresivním zahříváním, rekrystalizací (změnou krystalické struktury) anorganické složky a možného roztavení krystalů hydroxyapatitu (dominantní anorganická složka kostní tkáně). Se vzrůstající teplotou úzce souvisí i redukce, resp. fragmentarizace kostních elementů. Změny v barvě kostí mají pravděpodobně největší souvislost s dekompozicí organické složky kosti. Na základě analýzy termální modifikace kosterních elementů bychom měli stanovit, jaké maximální a minimální teplotě byly kosterní pozůstatky vystaveny (*Shipman et al 1984, 320-323*). Je třeba upozornit, že tepelné zásahy na kostech nemusí vždy bezprostředně souviset s intencionální činností (*White – Folkens 2005, 54*).

P. Shipman a jeho tým (1984) provedli experimentální studie termální modifikace kozích a ovčích tvrdých tkání těla (kostí, zubů). Vyčlenil celkem pět fází, které odpovídají určitému teplotnímu intervalu. V rámci těchto kategorií sledoval změny v barvě, mikroskopické morfologii, krystalové struktuře tvrdých tkání a redukci tkáňové hmoty. Hodnocení barvy se snažil standardizovat na základě Munsellových tabulek. Cílem byl reprodukovatelný systém popisu barevných škál daných kosterních elementů (*tamtéž, 308-309*). V našem souboru jsme žádné stopy po termální modifikaci kostí nenalezli.

V souvislosti s termálními modifikacemi, resp. s jejich intenzitou, je do jisté míry obtížná identifikace změn, které proběhnou za nižších teplotních podmínek (teplota nižší než 100°C) v časovém intervalu minimálně jedné hodiny, tj. změn které proběhnou v souvislosti s vařením. Pro tyto účely byla zavedena metoda TEM, *transmission electron microscopy* (Koon et al. 2003, Koon et al. 2010). Podmínkou pro aplikaci této metody je přítomnost organické složky kosti. Princip metody spočívá ve sledování stupně degradace a poškození fibrilových vláken kosterního kolagenu (Koon et al. 2010, 63-64). Tato analýza může být provedena pouze v prostředí specializovaných laboratoří.

5.2.6 Biochemické analýzy

Další potenciálními metodami, které lze v rámci analýzy archeologických (osteologických) kontextů využít jsou biochemické analýzy, kterými byly identifikovány druhově specifické biomarkery náležící lidskému druhu: myoglobin (protein specifický pro kosterní a srdeční svalstvo) a krevní proteiny. Lidský myoglobin byl v minulosti detekován na stěnách keramických nádob, v nichž se vařilo lidské maso, stejně jako v nalezených koprolitech (Marlar et al. 2000). Krevní proteiny, které byly nalezeny na kamenných nástrojích (Loy – Dixon 1998), mohou být podle autorů chápány jako důkazy kanibalských praktik, během nichž tyto nástroje sloužili k porcování těl (např. Billman et al. 2000).

Je třeba dodat, že tyto analýzy lze opět provádět pouze ve specializovaných laboratořích. Záleží na osobě archeologa/antropologa, zda mu případně pozitivní výsledky z těchto analýz postačí jako důkaz pro existenci kanibalismu. Relevantnost těchto argumentů pro podpoření existence kanibalismu jakožto ritualizovaných institucionalizovaných praktik je do značné míry spekulativní. V prvé řadě by záleželo především na osobě archeologa a antropologa a na jeho uvážení, zda mu tyto argumenty (především pozitivní identifikace lidského myoglobinu na stěnách nádob, a pozitivní identifikace lidských proteinů na nástrojích) postačovaly jako dostatečný průkazný materiál pro praktiky kanibalismu.

5.3 Interpretace a alternativní modely

Interpretace je poslední částí jádra archeologické metody. Lze ji chápat jako vysvětlení archeologických struktur v pojmech živé skutečnosti. Z funkčního hlediska má archeologická interpretace dva aspekty: zachycení dynamiky minulých struktur a převedení minulosti do srozumitelného jazyka současnosti (*Neustupný 2007, 163*).

Modelování je základní oporou pro archeologickou interpretaci. Archeologický model je teorie, která může vysvětlit konkrétní archeologický kontext. Je teoretickou konstrukcí živé kultury (*Neustupný 2007, 176*). Při vytváření archeologických modelů se lze opřít o tři základní zdroje informací: živá kultura, ve které archeolog žije; kultury, o nichž existují historické prameny; etnografické kultury (*tamtéž, 181*). Je otázkou, jaké zdroje informací jsou vhodné pro vytvoření modelu kanibalských praktik v době bronzové. V první kapitole této práce jsme se zabývali sociokulturní perspektivou kanibalismu, ve které jsme chtěli poukázat na to, že v rámci etnografie neexistují primární prameny pro průkaznou existenci kanibalismu. Stejně tak lze polemizovat i o relevanci historických pramenů. Pravděpodobně se lze tedy opřít pouze o informace z naší vlastní společnosti.

V rámci našeho souboru jsme nepozorovali žádné pravidelnosti v četnosti, distribuci a charakteru zářezů. Vzhledem k tomu, že jsme nemohli využít detailnější analýzy povrchu, nelze říci více o jejich charakteru ani době vzniku. Díky konzervaci a restaurování kosterních fragmentů jsme nemohli hodnotit ani charakter jednotlivých lomných ploch. Lze konstatovat, že se všechny záseky vyskytly na kostech postkraniálního skeletu – v 5 případech na dlouhých kostech v oblasti kloubních konců, v 1 případě na křížové kosti. U souborů, které jsou spojovány s násilím a kanibalismem jsou četnosti těchto modifikací mnohem vyšší.

Vzhledem k tomu, že nejsme přesvědčeni o tom, že se kanibalské praktiky dají v rámci archeologických/bioarcheologických kontextů

identifikovat, tj. že se nelze opřít o přímé důkazy, které by kanibalismus potvrdili, domníváme se, že bude vhodné na základě dostupné literatury vyhledat další možné hypotézy, resp. archeologické modely, o kterých by bylo možné uvažovat. Již jsme uvedli, že v rámci osteologických souborů lze očekávat možnou ekvifinalitu. Tato ekvifinalita souvisí i s rozmanitými faktory, které mohou být podmíněny kulturně.

5.3.1 Sekundární pohřby a sekundární uložení

Sekundárními pohřby rozumíme druhotně uskutečněné depozice kosterních pozůstatků, tj. místo, kde neprobíhá dekompozice (rozklad) těla. V rámci sekundárních pohřbů je zásadní polohová transformace. Kosterní pozůstatky jsou přemístěny z jednoho místa na druhé. V této souvislosti je nutné rozlišovat sekundární pohřby (výše vymezené) a sekundární hroby, které jsou výsledkem dvojitého pohřebního ritu (*Duday – Gullion 2006*, 146). Nemusí vždy platit pravidlo, že osteologické soubory vzniklé v důsledku sekundárních pohřbů musí být kompletně disartikulované, tj. že osteologické soubory pocházející ze sekundárních pohřbů obsahují výhradně izolované kosti. Během polohové transformace těchto pozůstatků mohou zůstat některé pevné spoje nadále zachovány, jejich zánik proběhne až v místě sekundární depozice. V archeologickém kontextu se pak mohou projevit jako neúplný skelet, příp. část skeletu, jehož jednotlivé kosterní elementy jsou v anatomickém kontextu. Tento kontext může být mylně interpretován (*Duday 2009*, 89).

J.Kandert (1982) uvádí, že na základě etnografických pramenů lze roztržité a opálené kosterní soubory spojit pouze s praktikami spojenými se sekundárními pohřby (*tamtéž*, 195). Je třeba říci, že i v případě sekundárních pohřbů je třeba uvažovat možný vliv ekvifinality a kulturní variability, která s nimi může být spojena.

Existuje několik kritérií, na základě kterých jsou sekundární hroby rozpoznávány. Přesto je ale třeba mít na paměti kulturní relativismus, tj. že tato kritéria odpovídají pouze konkrétním pohřebním praktikám, tedy

pro identifikaci sekundárních pohřbů nemusí vždy platit absolutně (*Duday 2009*, 89).

Jedno z kritérií je absence některých kostí, především pak kostí malých rozměrů, které jsou „zapomenuty“ v místě primární depozice, resp. v místě, kde probíhá dekompozice měkkých tkání. Může se jednat např. o kosti zápěstí či článků prstů, sluchové kůstky, apod. Dalším z uváděných kritérií je přítomnost záseků na kostech, které vznikají během odstraňování měkkých tkání („čištění“ kostí) před samotnou sekundární depozicí. Se sekundárními hroby do jisté míry souvisejí také kremace, kdy po shoření těla mohou být např. největší fragmenty kostí sesbírány a odneseny do místa sekundární depozice (*Duday 2009*, 89-90).

V této souvislosti se nabízí také úvaha neintencionálních sekundárních uložení kosterních pozůstatků. Příkladem by mohly být izolované fragmenty kostí, které se do knovízských odpadních jam mohly dostat jako součást výplně např. z rozrušených hrobů. Jako příklad sekundární depozice materiálu můžeme uvést sídlištní keramiku ze starší doby bronzové v plášti mohylových naspů (viz Kapitola 4.1.1 Únětická kultura)

5.3.2 Projev interpersonálního násilí a otázka válečnických aktivit

Projev násilí je v bioarcheologickém kontextu spojován se zraněními, která jsou identifikovatelná na kosterních pozůstatcích. Do jisté míry je tato asociace problematická, protože je obtížné v těchto souborech rozlišit mezi zraněními náhodnými a intencionálními. Kosterní změny, které jsou spojovány s traumatickými zraněními, zahrnují nezahojené (perimortální) fraktury, zhojené (antemortální) zlomeniny způsobené staršími poraněními, remodelace kostí způsobené dislokací kloubů, a osifikací pojivových tkání (úpony svalů, vazů), které souvisejí s poraněnými svaly (*Walker 2001*, 575). Přímými doklady pro

interpersonální násilí jsou zbraně, které se přímo dochovaly v dané kosti (což implikuje, že danému jedinci způsobili smrtelné poranění), příp. části zbraně, které v kosti během jejího hojení zůstaly (např. *Jurmain – Bellifemine 1997*).

Různé druhy zbraní zanechávají specifická poranění, resp. modifikace kostí (srov. *Lewis 2008, Pickering – Egeland 2006, Smith et al. 2007*). Lze předpokládat, že kamenné zbraně zanechají při průchodu měkkými tkáněmi těla na kostech specifické zářezy. V archeologickém kontextu by se tedy takto modifikované kosti mohly zaměnit za kosti spojené s kanibalskými praktikami (tyto praktiky nemusejí nutně vést k disartikulaci skeletu – srov. Kapitola 3.4 Případová studie: Alfred Packer). Potenciálním indikátorem pro odhalení interpersonálních konfliktů v archeologických kontextech může být pohlavně specifické násilí, které lze zjistit na základě sledování premortálních a perimortálních zranění u jedinců sledované populace, případně populací (*Hurlbut 2000, 12-15*).

Dalším indikátorem, který lze v rámci interpersonálního násilí, válčení, sledovat, může být výskyt masových hrobů (např. *Milner et al. 1991, Willey et al. 1997*). V této souvislosti je opět nutné shromáždit co nejvíce archeologických dokladů pro možné interpretace. S hromadnými hroby se v době bronzové setkáváme.

Jako nepřímé doklady interpersonálních konfliktů lze chápat opevněné areály, destrukční vrstvy na archeologických lokalitách a nalézané zbraně v hrobových výbavách (*Hurlbut 2000, 12*). Důkazy jsou však do značné míry v rámci pravěku Čech problematické. Existují dva velké komplexy archeologických dokladů válečných aktivit – fortifikované areály a hrobové výbavy obsahující zbraně. Tyto druhy archeologických pramenů se však nikdy nevyskytují současně. Prof. Neustupný (2010) se domnívá, že tyto artefakty byly používány jako znaky, tj. měly arbitrární povahu. Každý z nich se určitým způsobem uplatňoval v rámci rituálního válečnictví (*tamtéž, 168-173*). Pokud bychom tedy tuto alternativu přijali,

minimalizoval by se prostor pro interpersonální, potažmo válečnické konflikty, které by měly důsledky v době bronzové.

5.3.3 Intencionální mutilace a mučení, získávání trofejí

Oběti násilí často vykazují intencionální mutilace (zohavení, zmrzačení) v oblasti obličejové části lebky, lebeční klenby (důsledek skalpování), případně odsekávání prstů (např. *Liston – Baker 1996, Lothrop 1954*). Stejným případem je rovněž získávání trofejí z částí lidského těla (např. *Knudson et al. 2009*). Mutilace a různé formy mučení by se v osteologických souborech projeví destrukčními vlivy na kosterní materiál, případně jejich povrch. Získávání trofejí by se pak projevilo specifickými zářezy (z hlediska topografie a orientace zářezů) na jednotlivých kostech, případně pak absencí/nadhodnocením počtu určitých kostí (např. *Andrushko et al. 2005*). Je zde ovšem opět nutné důkladně zvážit archeologický kontext.

5.3.4 Exekuce

Různé druhy mutilací a perimortálních poškození kostí mohou souviset s institucionalizovanou formou násilí, jakou jsou například exekuce. Existují různé druhy poprav, které zanechají specifické projevy, např. dekapitace, oběšení. Smrt způsobená oběšením se projeví zlomeninami prvního či druhého krčního obratle, švy na lebeční bazi mohou být dislokované (např. *Waldron 1996*).

Exekuce může vyústit v destrukci fyzického těla, jak dokládají etnografické informace o Pueblanských čarodějích na jihozápadě USA. Exekuce čarodějů lze vnímat jako alternativní model pro model kanibalismu. Čarodějové zde byly obávané osoby, proto po jejich exekuci, která byla uskutečněna v důsledku jejich negativních činů vůči ostatním osobám, byla jejich těla fyzicky destruována. Mělo to zamezit jejich posmrtnému návratu (*Darling 1998, 747*).

5.3.5 Otázka lidských obětí

J. Bouzek a D. Koutecký (1980) se zmiňují o další možné interpretaci fragmentárních souborů. Tato interpretace se týká lidských obětí. Své úvahy opírají na jedné straně o mytologické analogie, na straně druhé o etnografické paralely. Ovšem otázkou v této souvislosti je vhodnost a relevance mytologických analogií pro srovnání s archeologickým kontextem.

Jak jsme již vymezili dříve, rituálem chápeme opakovanou činnost (*Eriksen 2008, 273*). Pokud rituální praktiky skutečně existovaly, pak lze předpokládat, že by se v osteologických souborech mohly projevit určité pravidelnosti, které by z této opakované skutečnosti vyplývaly.

Bouzek – Koutecký (1980) vymezují následující kategorie, které měly být odrazem rituálních praktik, resp. obětí:

1. Kostrové pohřby v samostatných hrobových jámách
2. Kostrové pohřby v obilných jámách s úplnými kostrami
3. Pohřby lidí násilně usmrcených
4. Pohřby neúplných lidských těl a trupů
5. Hromadné pohřby v příkopech a podobných objektech
6. Rozbité mužské lebky
7. Nálezy lebek bez těl
8. Snědění obětí

6 DISKUSE

V této části budeme diskutovat jednotlivé kapitoly práce. V každé ze čtyř kapitol jsme nastínili určitou problematiku, která souvisí s možnostmi zkoumání kanibalismu. Toto rozdělení respektujeme i v rámci diskusí. Snažili jsme se téma kanibalismu uchopit na poli interdisciplinárního přístupu - ze sociokulturní, archeologické a bioarcheologické perspektivy. Problematiku kanibalismu v české antropologii a archeologii doby bronzové se budeme věnovat podrobněji právě v této kapitole – v diskusích.

6.1 Sociokulturní perspektiva kanibalismu

Prvním cílem této práce bylo nastínit diskurs kanibalismus v sociokulturní antropologii. Poukázali jsme na etymologický a sémantický aspekt dvou používaných výrazů pro konzumaci části, resp. částí lidských jedinců jinými lidskými jedinci (příslušníky vlastního druhu). Další část byla věnována práci W. Arense (1979), který zpochybnil existenci kanibalismu jakožto kulturní skutečnosti v etnografických společnostech.

Pokud uvažujeme o problematice kanibalismu, je třeba si uvědomit, že operujeme s termínem označující praktiku, jejíž existence není spolehlivě doložena ani v takových vědách, které jsou schopny sledovat soudobé „žijící“ kultury. Paradoxně – i přes to, že je dnes kanibalismus tímto způsobem „zkonstruován“, existují různé klasifikace a typologie, které se snaží o intelektuální zachycení škály chování, které je s kanibalismem spojováno. Klasifikujeme tedy konstrukt, jehož existence nebyla dosud spolehlivě prokázána. O spolehlivých důkazech můžeme hovořit pouze v případech očitých svědků gastronomického a „*survival*“ kanibalismu, příp. samotných kanibalů.

Závažným paradoxem, který se v této souvislosti vyskytuje, je ten, že bezpečné důkazy týkající se kanibalismu pocházejí pouze z kontextu západní civilizace. Lidé, kteří tuto praktiku provozují, jsou určitým

způsobem sankcionování (např. soudně, psychologicky, sociálně či prostorově) a stigmatizování. Kanibalismus zde představuje tabuizovanou záležitost. Na druhé straně se však etnografická literatura hemží podobnými zprávami o kanibalistických praktikách zaznamenaných u nezápadních společností. Nad těmito případy se však nikdo nepozastavoval, protože se nejedná o příslušníky našeho západního civilizačního okruhu. Jde o „ty druhé“, kteří byli západním kolonialismem „zcivilizováni“ – tudíž akceptovatelné. Stáváme se tak svědky toho, že to co ve vlastní společnosti zavrhuje, u „těch druhých“ a priori přijímáme a nepotřebujeme k tomu žádné relevantní důkazy (např. přímé svědectví samotných antropologů či vizuální dokumentaci). Ještě méně důrazu je pak kladeno na získání relevantních důkazů pro praktikování kanibalismu u minulých společností.

6.2 Archeologická a bioarcheologická perspektiva kanibalismu

Modely, které byly vytvořeny pro výzkum kanibalských praktik na americkém jihozápadě, které zde údajně existovaly v 10. – 13. století n. l. (*Turner 1983, Turner – Turner 1999*), jsou založeny na předpokladu vysoké míry disartikulace a fragmentarizace jednotlivých kostí (*Rautman – Fenton 2005, 334*). I v českém archeologickém a antropologickém prostředí se o kanibalismu uvažovalo především v tomto kontextu. Osteologické soubory, o kterých se předpokládá, že vznikly jako důsledek kanibalských praktik, jsou fragmentární (např. *Dočkalová 1989; Chochoř 1954*). Na základě minulých modelů bylo stanoveno šest minimálních tafonomických indikátorů pro identifikaci kanibalismu: fragmentarizace kostí, zářezy způsobené nástroji, stopy po úderech, termální modifikace kostí, chybějící obratle, specifické ohlazení kostí způsobené vařením (*Turner – Turner 1999, 24*).

Na jedné straně jsou definované modely pokusem o systematické uchopení dané problematiky (předem definovaná kritéria), na druhé straně jsou do značné míry problematické díky své intuitivnosti, subjektivitě a absenci testovatelných hypotéz. Otázkou také je, jak by se

tyto hypotézy testovaly, resp. jak by byly interpretovány, a zda by se v rámci srovnání mezi těmito lokalitami projevil v určitém aspektu statisticky signifikantní rozdíl. Existuje možnost, že jsou tyto lokality „uměle“ unifikovány a variabilita v rámci jednotlivých lokalit je vědomě snižována (Dongoske *et al.* 2000, 187).

Pokud bychom tento model aplikovali na českou dobu bronzovou, pak spolehlivě můžeme říci, že se z těchto šesti kritérií spolehlivě vyskytuje pouze jedno až dvě – přítomnost zářezů způsobené nástroji (u 5 jedinců z 24) a úderové jamky (pouze v 1 případě). Fragmentarizace kostí je sice přítomná, nicméně zda je důsledkem násilných zásahů nelze říci. Ani v jednom případě nebyla přítomna termální modifikace kostí a specificky ohlazené plochy vzniklé vařením. Absence obratlů jsme rovněž nepozorovali.

Případová studie kanibalismu, kterou jsme se dále zabývali, se týká jediného doloženého případu (který se nám v literatuře podařilo dohledat), kdy byly v rámci kanibalských praktik posuzovány jak historické záznamy, tak samotný osteologický soubor, který s daným souborem souvisel. Ukázalo se, že jedinými spolehlivými indiciemi pro identifikaci kanibalismu byly zářezy na kostech. Rautman a Fenton (2005) zvolili metodu pro jejich kvantitativní zhodnocení prostřednictvím vypracování tzv. „*cut marks maps*“ (Obrázek 2). Vytváření těchto map je vhodné pro zachycení distribuce a orientace jednotlivých zářezů v rámci sledované kostry. Bohužel, na fragmentarizované osteologické soubory, které jsou složeny pouze z izolovaných kostí, není aplikovatelný. V těchto případech lze vytvořit takové mapy (kresebné protokoly) pro jednotlivé kosti.

Nicméně, autoři na základě provedené forenzní analýzy sledovaných postmortálních modifikací koster (kostí) obětí Alfreda Packera upozornili na alternativní zorný úhel pohledu na problematiku kanibalismu, resp. na variabilitu možných projevů kanibalských praktik. Z jejich závěrů vyplývá, že na těchto kostrách je kanibalismus identifikovatelný pouze na základě zářezů způsobených Packerovým

nástrojem. Pokud bychom se v budoucnosti měli opřít pouze o toto kritérium, tj. přítomnost zářezů, ignorovali bychom možnou existenci ekvifinality v daných osteologických souborech. Vystává nám zde zvláštní paradox.

Důležitým aspektem a východiskem při studiu osteologických souborů je možná existence ekvifinality. Tímto termínem vyjadřujeme skutečnost, že vlastnosti osteologických souborů, které dnes sledujeme, mohou být důsledkem působení různých faktorů, jejichž vliv bude mít stejný projev. Díky úvaze o ekvifinalitě se vyvarujeme formování zjednodušujících výsledků.

6.3 Kanibalismus v době bronzové na území Čech

V rámci kapitoly 5 jsme narazili na otázku biochemických analýz a jejich použitelnosti v rámci úvah o kanibalských praktikách (*Marlar et al. 2000*). Otázkou je, zda výsledky těchto analýz jsou relevantními argumenty. Pokud tedy budeme uvažovat o argumentu, který se opírá o identifikaci lidského myoglobinu na stěnách keramických nádob, co nám to může říct o kanibalských praktikách? Toto zjištění pouze odkazuje k tomu, že v daných nádobách se vařilo lidské maso, což nemusí nutně znamenat jeho konzumaci. Vaření masa není jeho požívání. Tento argument je proto do jisté míry zavádějící a v žádném případě jej nelze chápat jako přímý doklad kanibalismu.

Dalším argumentem je identifikace krevních proteinů na nástrojích. Tento argument pro potvrzení kanibalismu je rovněž zavádějící. Opět nám neříká nic o praktikách kanibalismu. Za předpokladu, že by byla vyloučena možná kontaminace vzorku, identifikace krevních proteinů na nástrojích by maximálně mohla odkazovat na určitou formu násilí, které by souviselo s kontaktem daného artefaktu s lidskou svalovou tkání.

Konečně posledním argumentem, o který se lze v rámci biochemických analýz opřít, je identifikace lidského myoglobinu

v nalezených koprolitech. Za předpokladu, že na základě zvolené metody ELIZA – *immunological detection assay method* - lze skutečně prokázat přítomnost lidského myoglobinu (Marlar et al. 2000), lze uvažovat, že byl v minulosti skutečně pozřen člověk nebo jeho část. Ojedinělé případy, které jsou známy ze současnosti i z historických pramenů (např. výše zmiňovaný případ Alfreda Packera) existenci kanibalismu potvrzují. Nicméně, tyto kanibalistické incidenty se staly v době existenční nouze. Analogické motivace pro praktiky kanibalismu mohly být i v minulosti. Ojediněle zjištěné případy však nesvědčí pro žádné ritualizované či institucionalizované chování, které mělo probíhat na regionální úrovni či v rámci určité kultury. Za předpokladu, že by bylo nalezeno více koprolitů, ve kterých by bylo možné lidský myoglobin identifikovat, tj. pokud by byl získán dostatečný reprezentativní vzorek, byl by snad tento argument relevantní. V současnosti ale nelze na základě jedné analýzy koprolitu inferovat regionální chování.

Zásadním argumentem, který popírá závěry a interpretace ohledně existence zvýšeného výskytu násilí a případného kanibalismu, se týká metodologie, kterou J. Chochol (1979) používá pro rozlišení recentních/původních lomných ploch. Uvádí, že v některých případech pro rozlišení stáří lomů využívá metodu ozařování lomných ploch UV zářením. Recentní zlomy září velmi intenzivně, původní zásahy se naopak neliší od ostatního povrchu kosti (*tamtéž*, 31-32).

Tato metoda, která se používala pro určení stáří zlomů, využívá fluorescenci, tj. schopnost některých materiálů vyzařovat ultrafialové světlo po předchozím dodání energie (Hložek 2008, 118). Pokud je lom kosti recentní, pod UV se bude projevovat modrou barvou. Čím delší interval uplyne od doby smrti, tím méně bude modrá barva intenzivní, tj. vyzařování bude slábnout. Tento projev souvisí se zachovalostí organické složky kostní tkáně (Krogman – Íscan 1986, 32). V nedávné době však bylo zjištěno, že staré kosti mají schopnost autofluorescence (tzv. primární fluorescence), která souvisí s usazováním minerálů z okolního prostředí ve struktuře kostní tkáně (Capasso et al. 2001, 185-186).

Určování stáří kostí na základě této metody tedy není zdaleka tak jednoznačné.

Na základě výše uvedené metody J. Chochol (1979) v podstatě navrhuje možnost jakýchkoliv postdepozičních transformací a nekriticky přijímá archeologický kontext jako přímý odraz minulé skutečnosti: „*Jak jsme dříve zdůvodnili, můžeme s velkou pravděpodobností přijmout předpoklad, že to, co bylo do země uloženo, bylo také při výzkumu odkryto a vyzvednuto.*“ (tamtéž, 32). Proces fragmentarizace kostí není vázán pouze na predepoziční fázi artefaktů i ekofaktů (Villa – Mahieu 1991).

J. Bouzek a D. Koutecký (1980) pro svoji tezi o existenci kanibalismu u knovízské kultury využívají etnografické analogie (tamtéž, 416-418). Tyto analogie však využívají účelově – využívají pouze ty, které se bezprostředně hodí pro jejich předpoklady. Aby tyto konkrétní analogie, resp. etnografické modely, byly relevantní a v rámci archeologické interpretace seriózně uchopitelné, je třeba vyloučit na základě archeologických pramenů jiné možné etnografické modely (Kandert 1982, 190). Paradoxní je do jisté míry i to, že fragmentarizace, kterou v rámci kanibalských praktik předpokládají, etnografické modely nepotvrzují (tamtéž, 195).

Jak bylo již řečeno, po celou dobu bronzovou se setkáváme s pohřby na sídlištích, které jsou dávány do souvislosti s praktikami kanibalismu. Nejčtenější výskyt těchto praktik je na základě archeologických pramenů sledován v mladší a pozdní době bronzové, především v období knovízské kultury (Vičková 2005, 42-43).

Soudobý diskurs kanibalismu v české archeologii do jisté míry souvisí s jejím paradigmatickým vývojem, případně s paradigmatickým vývojem na poli biologické antropologie. O existenci kanibalismu se dozvídáme již z antropologického posudku dr. Matiegky, který „knovízský kanibalismus“ chápal jako „*pravé lidožroutství z mlsavostí*“ (Matiegka 1896, 288). Téměř po celé 20. století byl tento konstrukt přijímán.

V této práci jsme navrhli další alternativy interpretace, resp. modelů, které by potenciálně mohly souviset s osteologickými soubory nalézány v kontextu sídlištních areálů. Modely se týkají: problematiky sekundárních pohřbů; problematiky interpersonálního násilí, které může být potenciálně spojeno s válečnickými aktivitami, příp. masovými hroby; problematiky intencionální mutilace a mučení; problematiky exekuce a legálního násilí. Zmínili jsme rovněž problematiku obětí.

W. Arens uvádí, že je nutné přehodnotit myšlenkový konstrukt kanibalismu, který vyvolává mylné představy mezi laickou veřejností. Upozorňuje na etickou odpovědnost vůči společnostem, o kterých bez spolehlivých a přesvědčivých důkazů hovoříme jako o kanibalech (Arens 1979, 182-183). Upozorňuje rovněž na cílené udržování konstruktů kanibalismu na poli antropologie, které u široké veřejnosti vyvolává zájem o antropologickou vědu. Nicméně vytváří zkreslenou „zmytologizovanou“ skutečnost (*tamtéž*, 172).

Vyvstává zde otázka, zda něco podobného v některých ohledech neprobíhá i na poli biologické antropologie a archeologie, s cílem upoutat veřejný zájem v kontextu popularizace daných disciplín. V populárně naučném periodiku se tak můžeme setkat s nadpisem článku: „*U Velimi řádili kanibalové*“ (Krejčík 2010, 18). V textu se pak dozvídáme: „*Skalku u Velimi obývali naši předkové už v době bronzové. Zůstaly tu po nich ostatky nejméně 69 lidí, které vykazovaly i při svém stáří dezolátní stav. Kostí byly rozbité a na lebkách chyběly vyražené zuby. Mohlo by jít o důsledek ozbrojeného útoku nepřátel, kteří celou osadu vyvraždili. Jenže na to v lokalitě zůstalo příliš málo zbraní, a naopak se zde našly cennosti, které by si útočníci jistě odnesli. Nebožtíci jsou navíc často uloženi v nezvyklých pozicích a především většina pozůstatků patří dětem, které by nemohly žít v osadě najednou s tolika dospělými. Byly tedy zřejmě obětovány. A nejen to. Podle dr. Marty Dočkalové z Moravského zemského muzea v Brně se na lidských kostech našly stejné zlomeniny a řezy jako na kostech zvířecích. To by znamenalo, že*

na Skalce docházelo dokonce i k antropofagii, tedy pojídání lidských těl.“ (tamtéž, 18)

Text je doprovázen fotografií kostry 41, která náleží asi šestiletému nedospělému jedinci. Kostra je sice uložena v „nepietní“ poloze, nicméně jednotlivé kosterní elementy jsou v anatomickém kontextu. Na polohu skeletu měl pravděpodobně vliv stěnový efekt. Rozhodně však není disartikulována, u této kostry nejsou ani konkrétní zmínky o případných zlomeninách a řezech srovnatelných se zvířecími kostmi (Knüsel 2007,87-88).

Analogie založená na podobnosti modifikací na faunálních pozůstatcích je do jisté míry rovněž neopodstatněná. Z anatomického hlediska existuje omezené množství způsobů možné disartikulace středních a velkých savců, tj. i člověka (Ogilvie – Hilton 2000, 46).

Nechceme tvrdit, že kanibalismus nemohl v době bronzové existovat. Nicméně, na základě výše zmíněných argumentů se domníváme, že jeho existenci nelze přímými důkazy prokázat. Pokud se budeme opírat o intuitivní argumenty typu: přítomnosti izolovaných kostí v odpadních jamách, jen výjimečně doložené stopy termální modifikace (Jiráň 2008, 238), lámání a rozbíjení kostí nejrůznějším způsobem (Dočkalová 1989, 131), přítomnost kostí zvířat v odpadních jamách spolu s lidskými kostmi (Chochol 1971, 325), nelze seriózně z hlediska dnešního archeologického paradigmatu o existenci antropologie uvažovat.

Problém posudků J. Chochola do jisté míry vyplývá z jejich paradigmatického kontextu. Soustřeďují se pouze na hodnocení násilných zásahů, opomíjí možné postdepoziční transformace a vliv ekvifinality, a do jisté míry přehnaně argumentují. Např.:

„Uvedená fakta s největší možnou pravděpodobností svědčí pro vyslovený kanibalismus. ...“ (Chochol 1954b, 769)

„Lidské kosti z knovízských jam číslo IX až XVII v Břešťanech (výzkum K. Šneidrové) nesou stopy záměrného rozbíjení a štípání (lebky),

tříštění, přerážení, osekávání (hlavně dlouhé kosti končetin) a ořezávání měkkých částí velmi ostrými nástroji, opékání a možná i ohlodávání. Je tedy možno s největší pravděpodobností předpokládat, že jde o známky kanibalismu.“ (Chochol 1954b, 775)

„Kromě pohřbů žárových a kostrových se ještě lidské kostrové pozůstatky v knovízských odpadních jamách. Jde zpravidla o izolované kosti nebo zlomky kostí, v nejlepším případě o tělní část. Tyto pozůstatky jsou doprovázeny kostmi zvířat a dalšími odpadními produkty, a ve většině případů nesou stopy, které můžeme přičíst antropofagii.“ (Chochol 1971a, 325)

Fragmentárnost lebečního skeletu, o kterém ve druhém úryvku dr. Chochol mluví, může být důsledkem např. působení statického tlaku sedimentu, lze uvažovat o činnosti obratlovců, apod. (srov. Lyman 1994). Stejně jako interpretace úkonů, jejichž důsledkem je soudobý stav osteologických souborů, se neopírá o bližší rozbor sledovaných zářezů. Nesetkáme se zde ani s dalšími možnými alternativami možného vysvětlení.

Nemáme v úmyslu nijak snižovat význam či odborné kvality antropologických posudků minulého století, především J. Chochola. Chceme jen upozornit na způsob argumentace a interpretace, se kterými se v těchto posudcích setkáváme. Chceme rovněž upozornit na to, že díky absenci nebo minimálnímu rozsahu úvah, které se týkají postdepozičních transformací, lze uvažovat o nadhodnocení jedinců, u nichž byly identifikovány stopy násilných zásahů, příp. kanibalismu – především díky používané metodologii pro identifikaci recentních/původních fraktur. Pro tuto práci jsme vybrali takový kosterní materiál, který má souviset s kanibalskými praktikami. Bohužel interpretační závěry s J. Chocholem nemůžeme sdílet.

Nelze pochybovat o tom, že osteologické soubory, ve kterých jsou nalézány fragmentární, tepelně či jinak modifikované kosterní elementy, z období doby bronzové existují. Nelze však uvažovat pouze o jedné

alternativě příčiny jejich vzniku – tak, jak se s tím setkáváme u minulých antropologických posudků. Abychom se vyhnuli příliš zjednodušujícím interpretacím, je třeba hodnotit více možných alternativ (modelů) vzniku. Přitom se lze opírat o výše vymezenou kategorizaci pohřbů na sídlištích. Tyto kategorie mohou souviset s více typy sociálního chování, nelze proto vyloučit, že by v rámci doby bronzové mohlo platit více formulovaných modelů.

Docházíme k závěru, že kanibalismus nelze na základě dostupných nepřímých důkazů prokázat. Na základě kosterních pozůstatků, nelze kanibalismus prokázat ani vyvrátit. Záseky na kostech sice existují, nicméně o jejich stáří nelze říci nic bližšího. Na jedné straně tady tedy máme velmi subjektivní a odvážné posudky J. Chochola, na druhé straně však nejsou argumenty k vyvrácení jeho odvážných myšlenek.

7 ZÁVĚR

V této práci jsme se pokusili o interdisciplinární přístup k problematice kanibalismu v české době bronzové. Etnografické informace, které jsou k dispozici, se opírají pouze o sekundární informační zdroje, tj. nejedná se o relevantní informace. Kanibalismus je navíc spojen s konstrukcí sociálních, etnických či jiných hranic. Jediné informace, které jsou dostupné, pocházejí z kontextu naší vlastní společnosti, případně z historických pramenů, které se týkají konkrétní osob. Využívat proto informace o etnografických analogie pro archeologické modelování je proto značně spekulativní.

Druhou oblastí, na kterou jsme se zaměřili, byla archeologie a bioarcheologie. V tomto diskurzu jsme zmínili tafonomické modely, které byly vytvořeny pro účely identifikace kanibalismu v osteologických souborech. Problém do jisté míry spočívá ve skutečnosti, že se tyto modely opírají o nepřímé důkazy, které mohou být s kanibalskými praktikami spojené. Navíc opomíjí možnou existenci ekvifinality v osteologických souborech. Do práce jsme rovněž zařadili případovou studii. Vychází z forenzně zkoumaných pěti obětí „coloradského kanibala“ Alfreda Packera - jediného osteologického souboru prokazatelně spojeného s kanibalismem, který se nám podařilo vyhledat. Paradoxně, druhy modifikací, které jsou na kostrách identifikovatelné, neodpovídají (mimo zářezů způsobených nástroji) uvažovaným tafonomickým kritériím, která byla formulována v rámci výše zmíněných modelů.

Další uvažovanou problematikou byla volba vhodné metody pro případné studium kanibalských praktik, resp. fragmentárních osteologických souborů. Dosavadní úvahy, resp. argumenty o existence kanibalismu jsou značně intuitivní, subjektivní. Na základě vybraného osteologického materiálu jsme nedošli k závěrům srovnatelných se závěry J. Chochola, že kanibalismus lze prokázat. Dále jsme se věnovali vytvoření alternativních modelů, které se týkají sekundárních pohřbů (depozice), interpersonálního násilí a případných válečnických konfliktů,

intencionální mutilace a mučení, exekuce např. čarodějů s cílenou destrukcí jejich těla, a rituální obětiny.

V žádném případě nechceme popírat možnou existenci kanibalismu v době bronzové. Docházíme však k závěru, že jeho existenci (za současného stavu vědeckého poznání) nelze na základě nepřímých důkazů identifikovat.

8 POUŽITÁ LITERATURA

Andrushko, V. A. – Latham K. A. S. – Grady, D. L. – Pastron, A. G. – Walker, P. L. 2005. Bioarchaeological evidence for trophy-taking in prehistoric central California, *American journal of physical anthropology* 127, 375-384.

Arens, W. 1979. *The man-eating myth, anthropology & anthropophagy.* New York.

Askenasy, H. 1994. *Cannibalism, from sacrifice to survival.* New York.

Bahn, P. 1991. Is cannibalism too much to swallow?, *New scientist* 130, 38-40.

Bartsiokas A - Middleton A. 1992. Characterization and dating of recent and fossil bone by X-ray diffraction, *Journal of archaeological science* 19, 63-72.

Behrensmeyer, A. K. 1978. Taphonomic and ecologic information from bone weathering, *Paleobiology* 4, 150-162.

Bello, S. M. – Soligo, C. 2008. A new method for the quantitative analysis of cutmark micromorphology. *Journal of archaeological science* 35, 1542-1552.

Black, R. 2009. Nejkrutější kanibalové v dějinách. Frýdek-Místek.

Billman, B. R. – Lambert, P. M. – Leonard, B. L. 2000. Cannibalism, warfare, and drought in the Mesa Verde region during the twelfth century A. D., *American antiquity* 65, 145-178.

Bonnichsen, R. – Sorg, M. H. (eds.). 1989. *Bone modification.* Orono.

Bouzek, J. – Koutecký, D. 1980. Mohylové a knovízské kostrové „pohřby“ v jamách ze severozápadních Čech, *Památky archeologické* 71, 360-432.

Budil, I. T. 2003. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha.

Bullock, P. Y. – Jones, M. H. 1997. Evidence of cannibalism?, *Science* 227, 1745-1746.

Cáceres, I. – Lozano, M. – Saladié, P. 2007. Evidence for Bronze Age cannibalism in El Mirador Cave (Sierra de Atapuerca, Burgos, Spain), *American Journal of Physical Anthropology* 133, 899-917.

Capasso, L. – D'Anastasio, R. – Michetti, E. 2001. The use of the confocal microscope in the study of ancient human bones, *Anthropologie* 39, 181-186.

Dočkalová, M. 1989. Charakteristika osteologických nálezů z doby bronzové na nalezišti ve Velimi u Kolína, In: M. Dočkalová ed., *Antropofagie a pohřební rítus doby bronzové*, Brno, 131-141.

Dočkalová, M. 1996. A Unixe accumulation of human skulls in an archaeological pit of the middle Bronze Age, *Anthropologie* 34, 343-350.

Dočkalová, M. 2003. Antropologická metodika zpracování hromadných hrobů, In: V. Hašek – R. Nekuda – J. Unger eds., *Ve službách archeologie IV*, Brno, 331-341.

Dongoske, K. E. – Martin, D. L. – Ferguson, T. J. 2000. Critique of the claim of cannibalism at Cowboy Wash, *American Antiquity* 65, 179-190.

Duday, H. 2009. *The archaeology of the dead, lectures in archaeoethanatology*. Oxford.

Duday, H. – Guillon, M. 2006. Understanding the circumstances of decomposition when the body is skeletonized, In: A. Schmitt – E. Cunha –

J. Pingeiro eds., Forensic science from recovery to cause of death, Totowa, 117-157.

Eliade, M. 1993. Mýtus o věčném návratu. Praha

Eriksen, T. H. 2008. Sociální a kulturní antropologie. Příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál. Praha.

Fausto, C. 2007. Feasting on people: rating animals and humus in Amazonia, Current antropology 48, 497-530.

Fernández-Jalvo, Y. – Andrews, P. 2011. When humans chews bones, Journal of human evolution 60, 117-123.

Frazer, J. G. 1994. Zlatá ratolest. Praha.

Greenfield, H. J. 2006. Slicing cut marks on animal bones: diagnostics for identifying stone tool type and raw material, Journal of field archaeology 31, 147-163.

Gordon-Grube, K. 1988. Anthropophagy in post-renaissance Europe: the tradition of medicinbal cannibalism, American Anthropologist 90, 405-409.

Harding, A. – Šumberová, R. – Knüsel, C. – Outram, A. 2007. Velim. Violence and death in Bronze Age Bohemia. Praha.

Herodotos. 1972. Dějiny. Praha.

Hložek, M. 2008. Encyklopedie moderních metod v archeologii. Praha.

Hnízdová, I. 1953. Únětická kulturní jáma s lebkou starce v Praze-Kobyliších, Archeologické rozhledy 5, 373-740.

Hnízdová, I. 1954. Otázka větrovských tvarů v české únětické kultuře, Památky archeologické 45, 193-218.

Holý, L. 1956. Pohřby na sídlištích v Africe, *Archeologické rozhledy* 8, 236-250.

Hrala J. 1992. Velim: a hilltop site of the middle Bronze Age in Bohemia, *Památky archeologické* 83, 288-308.

Hrala, J. – Šumberová, R. – Vávra, M. 2000. Velim. A Bronze Age fortified site in Bohemia. Praha.

Hubinger, V. 1996. Lidojedství. Praha.

Hurlbut, S. A. 2000. The taphonomy of cannibalism: a review of anthropogenic bone modification in the American Southwest, *International journal of osteoarchaeology* 10, 4-26.

Chochol, J. 1954a. Antropologický charakter lidských pozůstatků z knovízské jámy v Kutné Hoře, *Archeologické rozhledy* 6, 50-52.

Chochol, J. 1954b. Lidské kosti z knovízských jam v Břešťanech, *Archeologické rozhledy* 6, 751-776.

Chochol, J. 1971a. Antropologický posudek o tělesném pozůstatku ze Mcel, *Archeologické rozhledy* 23, 679-682.

Chochol, J. 1971b. Antropologická problematika kostrových hrobů knovízské kultury v Čechách, *Památky archeologické* 62, 324-363.

Chochol, J. 1974. Kostrové materiály knovízské kultury ze severozápadních Čech. *Crania Bohemica* 3.

Chochol, J. 1979. Kosterné nálezy ze sídlištních jam knovízské kultury v severozápadních Čechách, *Památky archeologické* 70, 21-41.

Jelínek, J. 1989. Pozdněúnětická jáma s lidskými pozůstatky na Cézavách u Blučiny, In: M. Dočkalová ed., *Antropofagie a pohřební ritus doby bronzové*, Brno, 43-50.

Jelínek, J. 1990. Nový nález lidských pozůstatků ze starší doby bronzové na Cezavách u Blučiny, Památky archeologické 81, 300-303.

Jelínková, Z. – Sláma, J. 1959. Hromadné pohřby únětické kultury v Tursku u Prahy, Archeologické rozhledy 11, 323-333.

Jiráň, J. 2002. Knovízská kultura – další příklad kultury s chybějící komponentou v Čechách, In: E. Neustupný ed., Archeologie nenalézaného. Sborník přátel, kolegů a žáků k životnímu jubileu Slavomila Vencla, Praha – Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 52-62.

Jiráň, J. ed. 2008. Archeologie pravěkých Čech 5. Doba bronzová. Praha.

Jurmain, R. – Bellifemine, V. I. 1997. Patterns of cranial trauma in a prehistoric population from Central California, International journal of osteoarchaeology 7, 43-50.

Kandert, J. 1982. Poznámky k využití etnografických údajů v případě výkladu knovízských „hrobů“, Archeologické rozhledy 34, 190-200.

Knudson, K. J. – Williams, S. R. – Osborn, R. – Forgey, K. – Williams, P. R. 2009. The geographic origins of Nasca trophy heads using strontium, oxygen, and carbon isotope data, Journal of anthropological archaeology 28, 244-257.

Knüsel, C. J. 2007. The human remains, with comments on the palaeopathology of animals and humans, In: A. Harding – R. Šumberová. – C. Knüsel – A. Outram, Velim. Violence and death in Bronze Age Bohemia, 85-89. Praha.

Knüsel, C. J. – Outram, A. K. – Knight, S. 2007. A comparison of human and animal deposition at Velim-Skalka through an integrated

approach, In: A. Harding – R. Šumberová – C. Knüsel – A. Outram, Velim. Violence and death in Bronze Age Bohemia, 97-136. Praha.

Koon, H. E. C. – Nicholson, R. A. – Collins, M. J. 2003. A practical approach to the identification of low temperature heated bone using TEM, *Journal of archaeological science* 30, 1393-1399.

Koon, H. E. C. – O'Connor, T. P. – Collins, M. J. 2010. Sorting butchered from the boiled, *Journal of archaeological science* 37, 62-69.

Krejčík, J. 2010. K čemu sloužili lidské oběti?, *Panorama* 21. Století 1, 18-20.

Krogman, W. M. – Íşcan, M. Y. 1986. The human skeleton in forensic medicine, Springfield.

Krut'ová, M. – Turek, J. 2004. Some spatial aspects of the ritual behavioural at the beginning of Bronze Age. In: L. Šmejda – J. Turek eds., *Spatial analysis of funerary areas*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 48-56.

Le Moine, G. M. – Mac Eachern, A. S. (eds.). 1983. Carnivores, human scavengers, and predators: a question of bone technology. Calgary.

Lewis, J. E. 2008. Identifying sword marks on bone: kriteria for distinguishing between cut marks made by different classes of bladed weapons, *Journal of archaeological science* 35, 2001-2008.

Lindenbaum, S. 2004. Thinking about cannibalism, *Annual Review of Anthropology* 33, 475-498.

Liston, M. A. – Baker, B. J. 1996. Reconstructing the massacre at Fort William Henry, New York, *International Journal of Osteoarchaeology* 6, 28-41.

Lothrop, S.K. 1954. Suicide, sacrifice and mutilations in burials at Venado Beach, Panama, *American antiquity* 19, 226-234.

Loy, T. H. – Dixon, E. J. 1998. Blood residue on fluid points from Eastern Beringia. *American antiquity* 63, 21-46.

Lovell, N. C. 1997. Trauma analysis in paleopathology, *Yearbook of physical anthropology* 40:139-170.

Lutovský M - Smejtek L. a kol. 2005. *Pravěká Praha*. Praha.

Lyman, R. L. 1994. *Vertebrate taphonomy*. Cambridge.

Marlar, A. R. – Leonard B. L. – Billman B. R. – Lambert P. M. – Marlar J. E. 2000. Biochemical evidence of cannibalism at a prehistoric Puebloan site in southwestern Colorado, *Nature* 407, 74-78.

Marshall, L. G. 1989. Bone modification and „the laws of burial“, In: R. Bonnichsen – M. H. Sorg eds.: *Bone modification*, 7-24. Orono.

Matiegka, J. 1896. Lidožroutství v předhistorické osadě u Knovíze a v předhistorické osadě vůbec, *Památky archeologické* 16, 285-292, 385-390, 495-500.

Matoušek, V. 1987. Příspěvek ke studiu pohřebního ritu v pozdním eneolitu v Čechách, *Archeologické rozhledy* 34, 199-208.

Matoušek, V. 1988. Poznámky k metodologii studia pohřebního ritu, In: M. Dočkalová ed., *Antropofagie a pohřební ritus doby bronzové*, Brno, 17-30.

Milner, G. R. – Anderson, E. – Smith, V. G. 1991. Warfare in late prehistoric west-central Illinois, *American Antiquity* 56, 581-603.

Murphy, R. F. 2004. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha.

Neustupný, E. 1986. Nástin archeologické metody, Archeologické rozhledy 38, 525-549.

Neustupný, E. 2007. Archeologická metoda. Plzeň.

Neustupný, E. 2010. Archeologická teorie. Plzeň.

Neustupný, E. 2012. Pulzování archeologických kultur. In: M. Bárta – M. Kovář a kol., Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur, Praha: Academia, 172-183.

Neustupný, J. 1933. Únětické pohřby v nádobách, Památky archeologické 39, 14-20.

Ogilvie, M. D. – Hilton, C. E. 2000. Ritualized violence in the prehistoric american Southwest, International Journal of osteoarchaeology 10, 27-48.

Outram, A. K. – Knüsel, C. J. – Knight, S. – Harding, A. F. 2005. Understanding complex fragmented assemblages of human and animal remains: a fully integrated approach, Journal of archaeological science 32, 1699-1710.

Pickering, T. R. – Egeland, C. P. 2006. Experimental patterns of hammerstone percussion damage on bones: implications for inferences of carcass processing by humans, Journal of archaeological science 33, 459-469.

Pleiner, R. – Rybová, A. 1978. Pravěké dějiny Čech. Praha.

Pleinerová, I. 1959. Otázka skupinových pohřebišť v únětické kultuře, Archeologické rozhledy 11, 379-408.

Potter, J. M. – Chuipka J. P. 2010. Perimortem mutilation of human remains in an early village in the American Southwest: a case for ohnic violence, Journal of anthropological archeology 29, 507-523.

Prokeš, L. 2007. Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu (ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami), *Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana, Supplementum 1*, Brno.

Quatrehomme, G. – Íşcan, M. Y. 1997. Postmortem skeletal lesions, *Forensic science international* 89, 155-156.

Rautman, A. E. – Fenton, T. W. 2005. A case of historic cannibalism in the American West: implications for southwestern archeology, *American Antiquity* 70, 321-341.

Rulf, J. 1996. Problematika pohřbů na sídlištích v českomoravském pravěku, *Študijné zvesti archeologického ústavu SAV* 32, 115-124.

Schmidt, V. 1896. Hroby se skrčenými kostrami u Dřínova blíže Zlonic, *Památky archeologické* 16, 720-738.

Schmitt, A. – Cunha, E., Pingeiro, J. 2006. Forensic science from recovery to cause of death, Totowa.

Shipman, P. – Foster, G. – Schoeninger, M. 1984. Burnt bones and teeth: an experimental study of color, morphology, crystal structure and shrinkage, *Journal of archaeological science* 1984, 307-325.

Smith, M. J. – Brickley, M. B. 2004. Analysis and interpretation of flint toolmarks found on bones from West Tump Long Barrow, Gloucestershire, *International journal of osteoarchaeology* 14, 18-33.

Spurný, V. 1950. Kostrové pohřby v knovízské kultuře, *Památky archeologické* 45, 13-20.

Stingl, M. 1970. *Ostrovky lidojedů*. Praha.

Stloukal, M. 1999. Laboratorní zpracování antropologického materiálu, In: M. Stloukal a kol., *Antropologie. Příručka pro studium kostry*, Praha: Artemis, 6-8.

Stocký, A. 1926. Únětická keramika v Čechách. Predběžná studie I., Památky archeologické 35, 1-21.

Ševčáková, A. – Bodoriková, S. – Panenková, P. – Thurzo, M. – Takács, M. – Urminský, J. 2010. Decorated femoral head from the early Bronze Age cemetery at Gáň (Galanta district, Slovakia), Anthropologie 48, 199-207.

Turner CG II. 1983. Taphonomic reconstructions of human violence and cannibalism based on mass burials in the American Southwest, In: G. M. Le Moine – A.S. Mac Eachern eds.: Carnivores, human scavengers, and predators: a question of bone technology, Calgary, 219-240.

Turner C. G. II – Turner, J. A. 1999. Man porn. Cannibalism and violence in the Prehistoric American Southwest. Salt Lake City.

Turner, V. 2004. Průběh rituálu. Brno.

Villa, P. – Mahieu, E. 1991. Breakage patterns of human long bones, Journal of human evolution 21, 27-48.

Vlčková, Z. 2005. Pohřby na sídlištích v českém pravěku. Nepublikovaná diplomová práce, ZČU. Plzeň.

Vokurka, M. - Hugo J. (eds.). 2004. Velký lékařský slovník. Praha.

Von Endt, D. W. – Ortner, D. J. 1984. Experimental effects of bone size and temperature on bone diagenesis. Journal of archaeological science 11, 247-253.

Waldron, T. 1996. Legalized trauma, International journal of osteoarchaeology 6, 114-118.

Walker, P. L. 2001. A bioarchaeological perspective on the history of violence, Annual review of anthropology 30, 573-596.

Walrath, D. E. – Turner, P. – Brůžek, J. 2004. Reliability test of the visual assessment of cranial traits for sex determination, *American Journal of Physical Anthropology* 125, 132-137.

White, T. D. 1992. Prehistoric cannibalism at Mancos 5MTUMR-2346. New Jersey.

White, T. D. – Folkens, P. A. 2005. The human bone manual. New York.

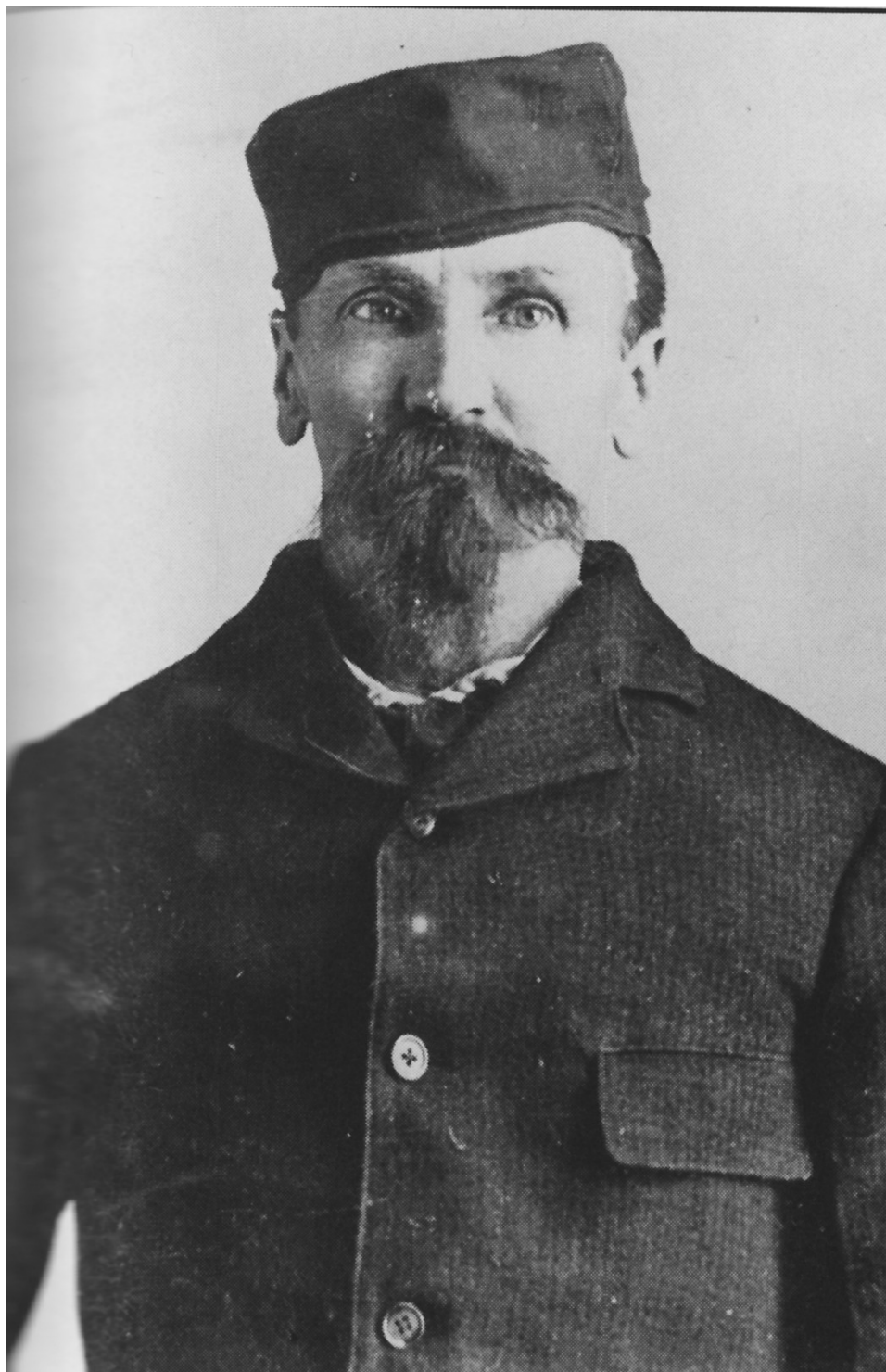
Willey, P. – Galloway, A. – Snyder, L. 1997. Bone mineral density an survival of elements and element portions in the bone sof the Crow Creek massacre victims, *American journal of physical antropology* 104, 513-528.

9 RESUMÉ

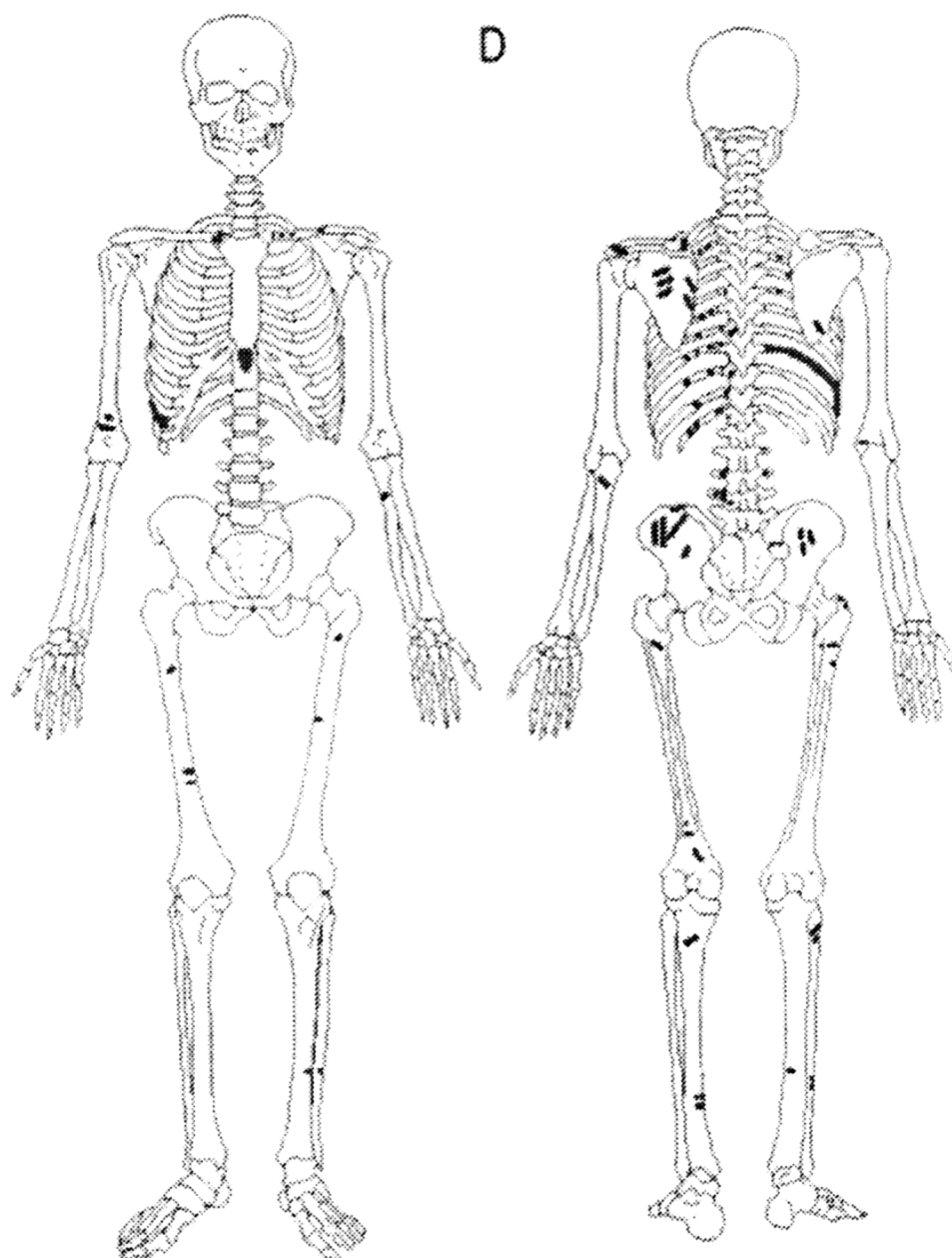
This thesis is focused on cannibalism in Bronze Age Bohemia. We tried to use an interdisciplinary approach to the problems of cannibalism. The thesis is divided into five main parts. These parts are concentrated on social and culture anthropological aspects of cannibalism, archaeological and bioarchaeological aspects of cannibalism, Bronze Age Bohemia, and theory of cannibalism in Bronze Age Bohemia. The final part discusses the possibilities of identification cannibalism in an archaeological context on the basis of theoretical groundwork, formulated in previous parts.

We conclude that cannibalism can not be identified on the basis of the contemporary indirect evidences. These evidence concern an occurrence of cut marks, intentional fragmentation, spiral fractures and thermal bone modifications. From 24 individuals we can find only 6 case of incidence of cut marks on the ends of long bones. Fragmentation alone can not be considered as direct evidence of cannibalism.

10 PŘÍLOHY

Obrázek 1. Alfred Packer (*Askenasy 1994, Fig.10*)

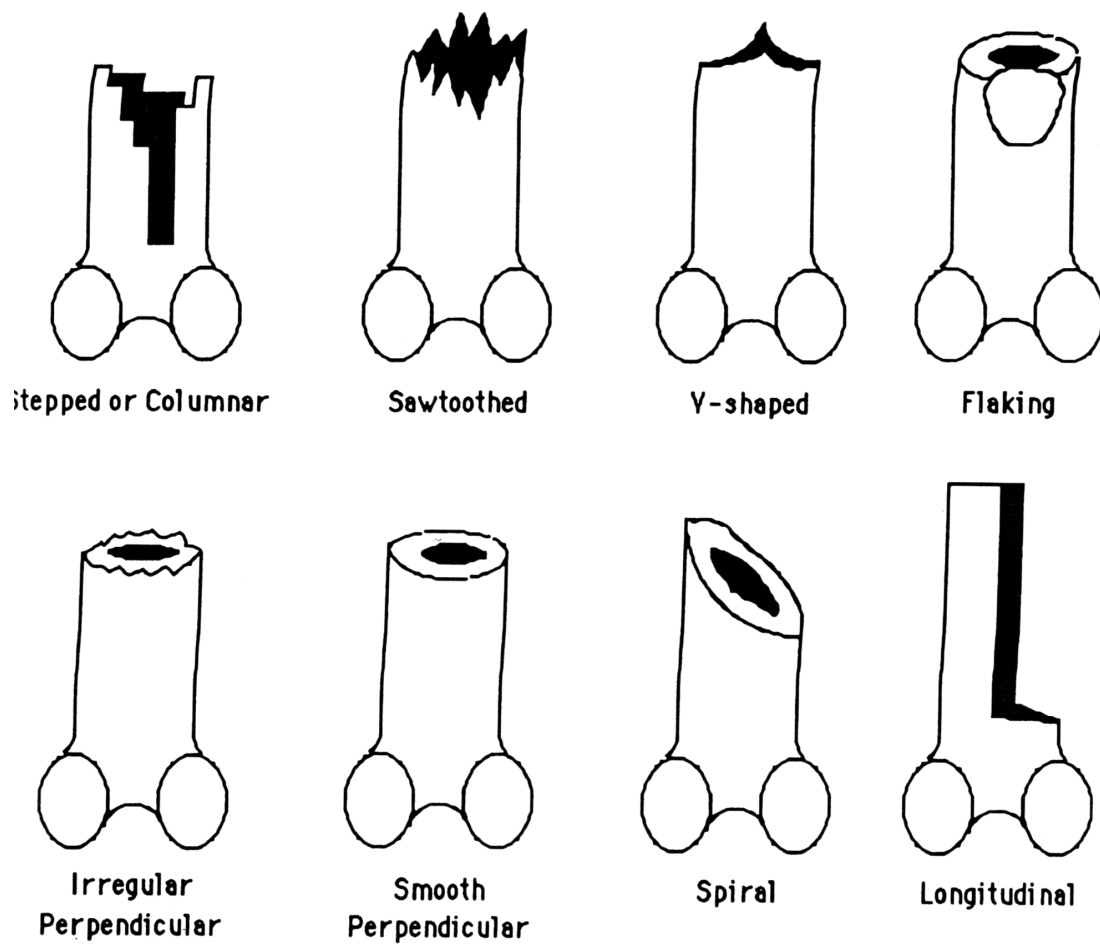
Obrázek 2. *Cut marks map* jedné z obětí A. Packera (podle Rautman – Fenton 2005, Fig.7)

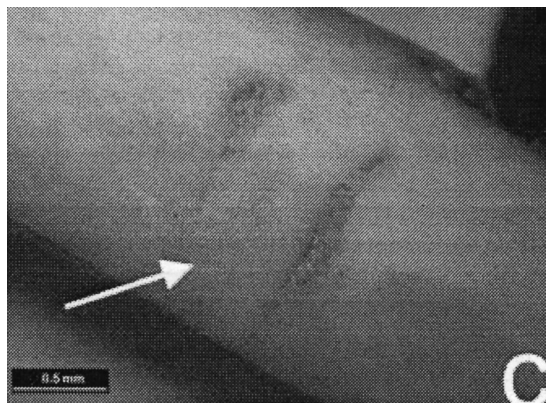
Obrázek 3. Zvětvávání povrchu pravé stehenní kosti nedospělého jedince (Kamenná Voda, obj. 9, Ao 6006)

Obrázek 4. Kořínková eroze povrchu žebra uprostřed kosti ve formě drobných dekalifikovaných žlábků (Poplze, Ao 5642)

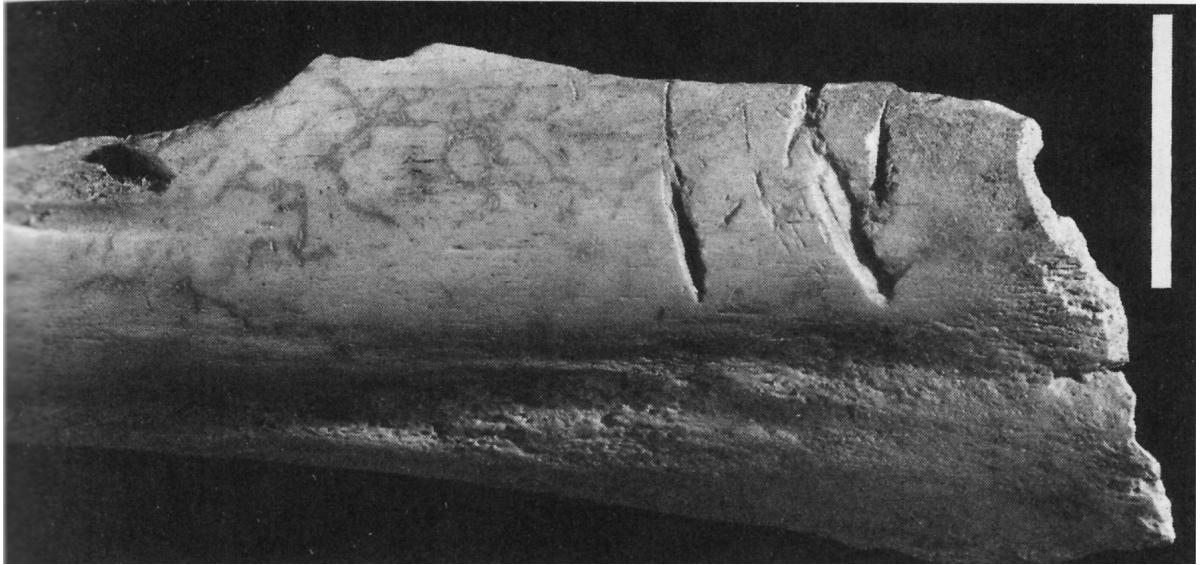
Obrázek 5. Typy fraktur (podle *Marshall 1989*, Fig. 1)

Obrázek 6. *Human toothmarks*, experimentální záseky lidských zubů (podle Cáceres et al. 2007, Fig.10c)

Obrázek 7. *Cut marks*, zářezy (podle White 1992)

Obrázek 8. Chop marks, záseky (podle White 1992)

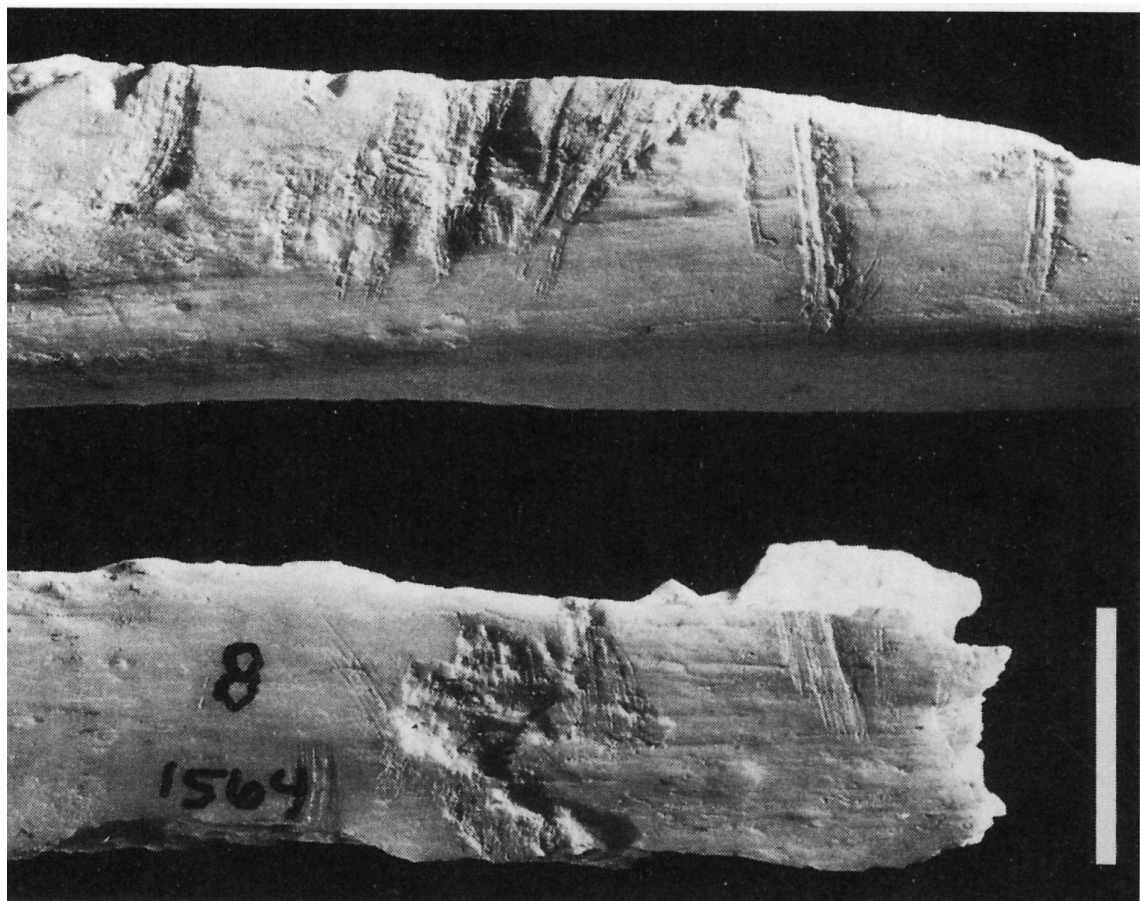
Obrázek 9. Zásek na kloubní ploše pravé stehenní kosti jedince A obj. 49 v Březně u Loun (Ao 1696A)

Obrázek 10. Záseky na hlavici a krčku pravé stehenní kosti jedince B v Ervěnicích (Ao 1482B)

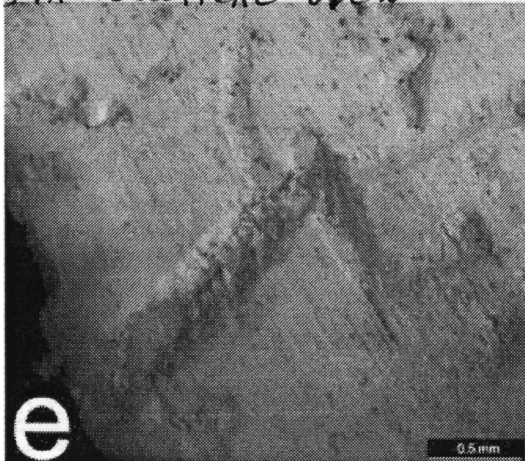
Obrázek 11. Ventrální strana hrudního obratle jedince z obj. 18E v Konobřích (Ao 6370)

Obrázek 12. *Percussion pits, percussion striae* – stopy po úderech (podle White 1992)

Obrázek 13. Úderové jamky (?) na pravé stehenní kosti jedince A obj. 23 v Konobřích (Ao 6367)

Obrázek 14. *Canid toothmarks*, záseky způsobené vlky (podle Cáceres *et al.* 2007, Fig. 10e)